

Krzysztof Garbacz

archeolog
Narodowy Instytut Dziedzictwa
Oddział Terenowy w Zielonej Górze

archaeologist
The National Heritage Board of Poland
Regional Division in Zielona Góra

Zmienne losy starego cmentarza w Biłgoraju

Changing history of the old cemetery in Biłgoraj

Abstrakt

Zabytkowe cmentarze są świadectwem dziedziczonej z pokolenia na pokolenie pamięci o przodkach. Niestety, część z nich została w XX w. zdewastowana i ograbiona z wielu elementów kamiennej architektury nagrobnej. Do tej grupy założeń należy stary cmentarz w Biłgoraju, w województwie lubelskim, założony przed końcem XVIII w. Jego użytkowanie zakończono około 1880 r., ale prawne zamknięcie nastąpiło dopiero w 1959 r. W ciągu kilkudziesięciu lat pozbawiony opieki cmentarz uległ tak daleko posuniętej degradacji, że w 1982 r. zarejestrowano tylko trzy nieuszkodzone wolno stojące nagrobki kamienne; pozostałe przetrwały jedynie we fragmentach. Zniszczeniu uległa też część drzewostanu. W 1977 r. cmentarz został wpisany do rejestru zabytków, dziesięć lat później powstało założenie projektowe lapidarium. Próby ratowania biłgorajskiego cmentarza zbiegły się z czasem ogólnej dyskusji na temat stanu zachowania nekropolii w Polsce i szybko postępującego ich niszczenia, zarówno przez wandalów, jak i wskutek decyzji władz administracyjnych, nakazujących likwidację tych już nieużytkowanych. Na przykładzie biłgorajskiego założenia autor stara się pokazać wieloletni proces powojennej destrukcji jednej z tych nekropolii, które bez uszczerbku przetrwały czasy okupacji hitlerowskiej.

Słowa kluczowe: Biłgoraj, Lubelszczyzna, domniemane grodzisko, stary cmentarz, cmentarz przykościelny, nekropolia podmiejska, lapidarium, kamienne nagrobki, józefowski ośrodek kamieniarski

ZABYTKOWE CMEN TARZE SĄ ŚWIADECTWEM nie tylko dziedziczonej z pokolenia na pokolenie pamięci o przodkach, lecz także dowodem niekiedy wysoko rozwiniętej kultury materialnej, której wytworem są założenia urbanistyczne z kaplicami i otoczonymi zielenią cmentarną nagrobkami. Niestety, część z tych nekropolii została w XX wieku zdewastowana i ograbiona z wielu elementów kamiennej architektury nagrobnej. Do tej grupy założeń należy stary cmentarz w Biłgoraju, w województwie lubelskim. Jego dzieje, a więc czas użytkowania, następnie wieloletnia degradacja i próby ratowania wydały mi się godne uwagi i opisanie, co też stało się przedmiotem niniejszego artykułu.

Abstract

Old cemeteries are evidence of the memory about ancestors inherited throughout generations. Sadly, in the 20th century, some of them were devastated and robbed of many elements of stone tomb architecture. In this group is the old cemetery in Biłgoraj, Lublin Voivodeship, established in the late 18th century. Its use was discontinued ca. 1880. However, it was not legally closed until 1959. Within several decades, without care, the cemetery fell into such advanced degradation that in 1982 only three undamaged, free-standing tombstones were registered; others survived only in fragments. Some of the trees were destroyed as well. In 1977, the cemetery was entered into the register of historic sites; ten years later, the design of a lapidarium was created. Attempts to save the Biłgoraj cemetery coincided with general discussion on the state of conservation of necropolises in Poland and their quickly advancing degradation, both by vandals and as a result of decisions made by administrative authorities who order liquidation of the disused ones. On the example of the Biłgoraj complex, the author attempted to illustrate the years-long process of post-war destruction of one of these necropolises, which survived the period of Nazi occupation without harm.

Keywords: Biłgoraj, Lublin region, old cemetery, supposed hill fort, church cemetery, suburban necropolis, lapidarium, tombstones, Józefów stoneworking centre

OLD CEMETERIES ARE NOT ONLY EVIDENCE OF the memory about ancestors inherited throughout generations, but also of, often highly developed, material culture, the products of which are complexes with chapels and tombstones surrounded with graveyard greenery. Sadly, in the 20th century, some of these necropolises were devastated and robbed of many elements of stone tomb architecture. The old cemetery in Biłgoraj, Lublin Voivodeship, belongs to this group of complexes. Its history – period of being used, then years-long degradation and attempts to save it – seemed to me worthy of paying attention and describing, which became the subject of this article.

Zanim powstał cmentarz

Biłgoraj to nieduże miasto powiatowe, leżące w południowej Lubelszczyźnie, nad przecinającymi Równinę Biłgorajską rzekami Białą i Czarną Ładą (il. 1).

Do założenia miasta na terenie porośniętym lasami Puszczy Solskiej, w połowie drogi między Gorajem a Tarnogrodem, doszło w 1578 roku dzięki inicjatywie podkomorzego lubelskiego Adama Gorajskiego. Akt lokacyjny podpisał król Stefan Batory. Początkowo, w XVI i XVII wieku, Biłgoraj pozostawał w rękach rodziny Gorajskich. Do następnych właścicieli należeli przedstawiciele Szczuków i Potockich, a od 1806 roku Stanisław Nowakowski, były szambelan króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Nowy właściciel zbudował w Rożnówce, nieopodal miasta, pałac oraz urządził park. W tym czasie Biłgoraj liczył poniżej 3000 mieszkańców (w 1827 roku 2945 mieszkańców i 416 domów).

Po śmierci Stanisława Nowakowskiego (1841) dobra biłgorajskie odziedziczył syn Edward, który doprowadził do zadłużenia majątku. W tej sytuacji przejął go Walerian Płatonow, mąż Teodory, najstarszej córki szambelana, a po nim brat Waleriana – Mikołaj Płatonow, który w 1864 roku sprzedał dobra rządowi.

W okresie I Rzeczypospolitej Biłgoraj znajdował się w granicach województwa lubelskiego, po rozbiorach znalazł się w zaborze austriackim, potem w Księstwie Warszawskim, a od 1816 roku w Królestwie Kongresowym. Najpierw miasto należało do powiatu tarnogrodzkiego, a po utworzeniu w 1866 roku powiatu biłgorajskiego stało się jego siedzibą.

W zasadzie od początku istnienia Biłgoraj był miastem kilkuwyznaniowym. Sam jego założyciel należał do działaczy kalwińskich i dzięki niemu już w 1578 roku powstał tu zbór. Początkowo katolicy dysponowali małą kaplicą, a opiekę nad nimi sprawowali franciszkanie z pobliskiej wsi Puszcza Solska, do której w 1644 roku sprowadził ich Tomasz Zamoyski. Dopiero w roku 1699 ówczesny właściciel miasta, Marcin Szczuka, ufundował drewniany kościół. W 1732 roku ksiądz Mateusz Pawłowicz rozpoczął budowę murowanego kościoła barokowego, a jej zakończenie nastąpiło za sprawą kolejnego właściciela, Eustachego Potockiego. Wkrótce po założeniu Biłgoraja pojawili się w nim Żydzi, którzy z czasem zbudowali tu drewnianą synagogę. Świątynia przetrwała do

Before the cemetery

Biłgoraj is a small provincial town, located in southern Lublin region, on the banks of Biała and Czarna Łada – rivers transecting the Biłgoraj Plain (fig. 1).

The town itself was settled in 1578, in the area overgrown with the woods of Solska Forest, halfway between Goraj and Tarnogród, on the initiative of Lublin chamberlain Adam Gorajski. The settlement act was signed by King Stefan Batory. Initially, in the 16th and 17th centuries, Biłgoraj remained in the hands of the Gorajski family. Subsequent owners included representatives of Szczuka and Potocki families, and from 1806 on – Stanisław Nowakowski, former chamberlain of King Stanisław August Poniatowski. The new owner built a palace and arranged a park in Rożnówka, just outside the town. During this period, Biłgoraj had a population of less than 3000 inhabitants (in 1817 – 2945 residents and 416 houses).

After Stanisław Nowakowski's death in 1841, the Biłgoraj estate was inherited by his son, Edward, who drove the property into debt. In this situation, the estate was taken over by Walerian Płatonow, husband of Teodora, the oldest daughter of the chamberlain, and after him – Mikołaj Płatonow, Walerian's brother, who sold the property to the government in 1864.

During the I Rzeczpospolita, Biłgoraj was within the borders of Lublin Voivodeship, after the Partitions it belonged to the Austrian Partition, then to the Duchy of Warsaw, and from 1816 on, to the Congress Poland. Initially, the town belonged to Tarnogród province, and upon creating Biłgoraj province in 1866, it became its seat.

Basically from the beginning of its existence, Biłgoraj has been a multi-religion town. Its founder himself was a Calvinist, and thanks to him a congregation was built in the town as early as 1578. Initially, the Catholics had a small chapel at their disposal, and the religious services were provided by Franciscans from a nearby village of Puszcza Solska, where they were brought by Tomasz Zamoyski in 1644. Only in 1699, the town-owner at the time, Marcin Szczuka, founded a wooden church. In 1732, Rev. Mateusz Pawłowicz initiated the construction of a brick baroque church, and its completion is credited to the next owner, Eustachy Potocki. Soon after the settlement of Biłgoraj, Jews came to it, and with time built

pożaru w 1867 roku, po czym na jej miejscu w roku 1875 wzniesiono nową, murowaną. Ponadto w mieście żyli unicy. Cerkiew unicka była wzmiankowana już w 1654 roku, a murowana świątynia została zbudowana w latach 1790-1793. W 1875 roku zamieniono ją na prawosławną, zaś w roku 1919 poświęcono jako katolicki kościół filialny¹.

Początkowo katolicki kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny otaczał cmentarz grzebalny. Na jego skraju stała od 1699 roku kamienna kapliczka słupowa, którą Janina Petera, znawczyni problematyki kapliczek i krzyży, uznała za ślad po zarazie, jaka nawiedziła Biłgoraj pod koniec XVII wieku. W sąsiedztwie kapliczki, jeszcze w tym samym roku albo kilka lat później, w rejonie cmentarza epidemicznego postawiono wspomniany drewniany kościół. Często na miejscu pochówku ofiar zarazy stawiano trójramienne krzyże, ale bywało, że wznoszono tzw. latarnie umarłych, których historia sięga w głąb średniowiecza². W Biłgoraju od strony „kościółka i kapliczki prowadziła ulica, która w XVIII wieku nazywała się Morową (dziś 3 Maja). Jak sobie przypominam, w latach sześćdziesiątych XX wieku, podczas budowy plebanii natrafiono na jakieś kości ludzkie, leżące na skraju dawnego cmentarza przykościelnego. Czy były to pozostałości zwykłych grobów, czy może ślad po zbiorowej mogile mieszkańców Biłgoraja, zmarłych podczas jakiejś szalejącej w XVII wieku zarazy? Tego już nie rozstrzygniemy³. Na marginesie dodajmy, że biłgorajska kapliczka kamienna, usytuowana na wysokiej kolumnie, nie jest jedyną taką formą na terenie Zamojszczyzny. XVII-wieczne tego typu „figury” można jeszcze spotkać w Szczepieszynie, Tomaszowie Lubelskim, Wózuczynie, Starym Zamościu i w samym Zamościu (tzw. Święty Piątek)⁴.

Prawdopodobnie pod koniec XVIII stulecia w Biłgoraju, z dala od kościoła parafialnego, założono nowy cmentarz. Na miejsce nekropolii wybrano wyniesienie położone po zachodniej stronie rzeki Biała Łada i otoczone nadrzeczными mokradłami, powstałymi na miejscu dawnych glinianek. Do cmentarza prowadziła od południa grobla. W jego pobliżu przebiegała droga prowadząca na północ z Biłgoraja do Goraja, i dalej

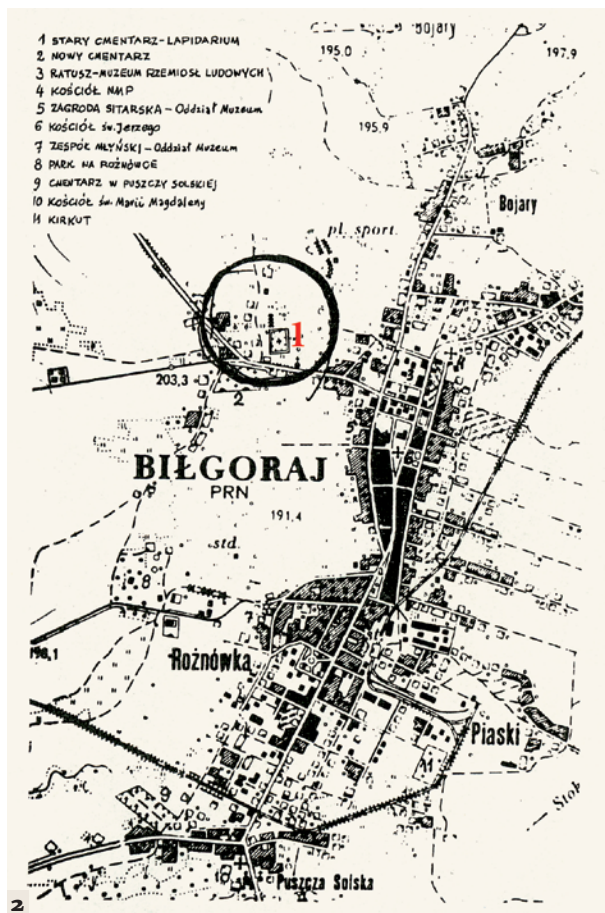
1

a wooden synagogue. The temple survived until a fire in 1867, after which a new, brick one was erected in 1875. Moreover, there were Greek Catholics living in the town. A Greek Catholic church is mentioned as early as 1654, and a brick temple was built in 1790-1793. In 1875, it was turned into an Orthodox church, and in 1919 – declared a Roman Catholic filial church¹.

Initially, the Roman Catholic parish church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was surrounded by a burial cemetery. Since 1699, a pillar chapel was standing on its edge. Janina Petera, an expert on the issue of chapels and crosses, decided that it is a mark of a plague, which hit Biłgoraj towards the end of the 17th century. Next to the chapel, in the same year or several years later, in the area of the epidemic cemetery the aforementioned wooden church was erected. Frequently, at the burial places of plague victims three-armed crosses were placed. However, sometimes the so-called lanterns of the dead were erected – their history goes back to the Middle Ages². In Biłgoraj, from the side of “the church and chapel, there was a street which was called Morowa (Pol. deadly, pestiferous) in the 18th century (present-day 3 Maja). As I recall, in 1960s, during the construction of the rectory, some human remains were discovered on the edge of the former church cemetery. Were these the remains of regular graves, or maybe a mark after a mass grave of the Biłgoraj residents who had died during some plague ravaging the area in the 17th century? We will never know³. As a side note, the Biłgoraj stone chapel,

1. Konturowa mapa Polski z lokalizacją Biłgoraja

1. Contour map of Poland with marked location of Biłgoraj

– do Lublina (obecnie ul. Lubelska). Tak więc na lokalizację cmentarza wybrano miejsce położone poza obszarem zabudowy miejskiej, bowiem Biłgoraj leżał po lewej, wschodniej stronie Białej Łady (il. 2, 3).

Cmentarz założony na miejscu eksponowanym, dodatkowo być może pierwotnie otoczony wałem, na początku XIX wieku zastąpionym ogrodzeniem, mógł przypominać średniowieczny gródek – strażnicę o powierzchni 0,8 ha, zbudowaną przy przeprawie przez rzekę. Według hipotezy regionalisty, Michała Pękalskiego, domniemany gród leżał na wyspie, którą otaczały, oprócz koryta rzeki, mokradła utworzone przez jej rozlewisko⁵. Autor popularnonaukowego artykułu z 1952 roku sugerował istnienie śladów ewentualnych wałów ziemnych, co wynikało z ukształtowania „wyspy”, zwłaszcza krawędzi, które były nieco wyższe od jej środka. To przeświadczenie wynikało z obserwacji terenowych oraz z analizy starych, znanych M. Pękalskiemu akt. Na obecność śladów grodziska mogła też wskazywać lokalna nazwa tego miejsca – Uroczysko za basztą. M. Pękalski był archeologiem-amatorem, ale posiadał duży zasób wiedzy z tej dziedziny, gromadził informacje o odkryciach interesujących

sytuated on a tall column, is not the only such form in the Zamość region. Such ‘figures’ from the 17th century can still be found in Szczepreszyn, Tomaszów Lubelski, Wozuczyn, Stary Zamość and Zamość itself (so-called Święty Piątek)⁴.

Probably towards the end of the 18th century, away from the parish church, a new cemetery was established. The location selected for the new necropolis was an elevated area on the western side of the Biała Łada River, surrounded by riverside marshes which emerged in the place of old clay pits. A causeway led to the cemetery from the south. Near the cemetery, a road passed towards north from Biłgoraj to Goraj and further – to Lublin (present-day Lubelska Street). Therefore, the location selected for the cemetery was outside of the built-up area, since Biłgoraj was situated on the left, eastern side of Biała Łada (fig. 2, 3).

The cemetery, situated in an exposed location and, possibly, originally enclosed with a rampart, replaced with a fence in the early 19th century, could have resembled the medieval hill fort – a watchtower with area of 0.8 ha, erected near the ford. According to a hypothesis by an expert on the Lublin region, Michał Pękalski, the supposed hill fort was located on an island, surrounded, aside from the riverbed, by the river’s floodplains⁵. The author of a popular-science article of 1952 suggested the existence of signs of possible ramparts, which arose from the shape of the ‘island’, especially the edges which were slightly higher than its middle. This conviction stemmed from terrain observations and analysis of old files, known to M. Pękalski. Another clue hinting at the presence of signs of a hill fort could be the local name of the place – Uroczysko za basztą (Pol. woods behind the tower). M. Pękalski is an amateur archaeologist. However, he had a significant knowledge in this field, he gathered information about interesting discoveries, published articles on these subjects in scientific and popular-science periodicals⁶.

In 1957, information about a supposed Biłgoraj hill fort was published in a catalogue of sites of the Lublin region, developed by Stefan Nosek⁷, and in 1996 this object was entered into the register of sites developed as a part of the Archaeological Picture of Poland action, under no. 2 (AZP 92-63/2). This was only done based on data found in the archive research, since no artefacts were discovered on the surface⁸.

znalezisk, publikował artykuły na ten temat w naukowych i popularnonaukowych czasopismach⁶.

W 1957 roku informacja o domniemanym biłgorajskim grodzisku została opublikowana w katalogu stanowisk z Lubelszczyzny, opracowanym przez Stefana Noska⁷, a w 1996 roku obiekt ten został umieszczony w wykazie stanowisk zarejestrowanych w ramach akcji Archeologiczne Zdjęcie Polski pod numerem 2 (AZP 92-63/2). Stało się to tylko na podstawie danych z kwerendy archiwalnej, bowiem na powierzchni nie znaleziono żadnych materiałów zabytkowych⁸.

Okazja do weryfikacji hipotezy M. Pękalskiego nadarzyła się w 2009 roku, kiedy to przystąpiono do prac ziemnych związanych z urządzeniem cmentarza komunalnego oraz lapidarium. W rejonie objętym pierwszym etapem inwestycji, a więc w południowej części starej nekropolii przeprowadzono nadzór archeologiczny. Niestety, w obiektach eksplorowanych w obrębie wykopów nie natrafiono na pozostałości wczesnośredniowiecznego grodu. Nie znaleziono również ułamków ceramiki i innych zabytków ruchomych, które poświadczyłyby penetrację tego wzniesienia przez ludność w średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych.

Według Ewy Prusickiej-Kołcon, autorki sprawozdania z nadzoru, „wspomniane w relacji M. Pękalskiego wały ziemne można zapewne interpretować jako pierwotne ogrodzenie cmentarza – wały ziemne były bowiem powszechnie stosowanym ogrodzeniem na

An opportunity to verify M. Pękalski's hypothesis arose in 2009, when ground works were commenced in connection with establishing a communal cemetery and a lapidarium. An archaeological survey was carried out in the area covered by the first stage of the development, namely the southern section of the old necropolis. Unfortunately, no remains of an early medieval tomb were found in the objects explored within the site. No ceramics fragments or any other movable artefacts were found either. Such discoveries would have confirmed that this area had been penetrated by people in the Middle Ages or early modern era.

According to Ewa Prusicka-Kołcon, the author of a report from the survey, “the ramparts mentioned in M. Pękalski's account could probably be interpreted as the original enclosure of the cemetery – ramparts used to be a popular method (in Poland) of fencing off newly-established Roman Catholic, Orthodox or Jewish necropolises from the end of the 18th century up till the 20th century. However, the final answer to the question about the functioning of the hill fort is due to be provided by examinations of the farther section of the cemetery, situated slightly above the level of the river than the surveyed area, and therefore in a place more suitable for settlement. Natural defensive factors of the site, located on an island surrounded by waters of Biała Łada and its oxbow lake, could have created conditions necessary for settlement in this place in the ancient times or early Middle Ages⁹.”

Therefore, the question of presence of ancient or early medieval settlement in the place of the necropolis was not definitely settled then. E. Prusicka-Kołcon stated that a definitive settlement of this issue will be

2. Lokalizacja starego cmentarza w Biłgoraju (nr 1 na mapie), reprodukcja z: J. Górak, *Lapidarium cmentarne w Biłgoraju. Projekt*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994, ryc. 30

2. Location of the old cemetery in Biłgoraj (no. 1 on the map), reproduction from: J. Górak, *Lapidarium cmentarne w Biłgoraju. Projekt*, [in:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warsaw 1994, fig. 30

3. Widok na groblę prowadzącą od południa do starego cmentarza. Fot. K. Garbacz, 1980

3. View of the causeway leading to the old cemetery from the south. Photo by K. Garbacz, 1980

naszych ziemiach przy zakładaniu nekropolii rzym.-kat., prawosławnych, żydowskich od końca XVIII aż do XX w. Jednak ostatecznej odpowiedzi na pytanie o funkcjonowanie grodu mogą dostarczyć badania w dalszej części cmentarza, położonej nieco wyżej nad poziomem rzeki od terenu objętego nadzorem, a więc w miejscu bardziej dogodnym dla osadnictwa. Naturalna obronność stanowiska, położonego na wyspie otoczonej wodami Białej Łady i jej starorzeczka mogła stworzyć warunki do powstania w tym miejscu osadnictwa w pradziejach lub we wczesnym średniowieczu⁹.

Tak więc sprawa obecności na miejscu nekropolii pozostałości osadnictwa pradziejowego bądź średniowiecznego wówczas nie została do końca ustalona. E. Prusicka-Kołcon stwierdziła, że definitywne rozstrzygnięcie tej kwestii będzie możliwe po podjęciu nadzorów archeologicznych podczas realizacji drugiego etapu zagospodarowywania starego cmentarza, obejmującego północną jego część, na kulminacji wzniesienia.

Natomiast na terenie starego cmentarza, jak wykazały przeprowadzone w 2009 roku prace ziemne z udziałem archeologa, występują naturalne pokłady rudy darniowej. W kilku wykopach natrafiono na nieduże jamy – ślady po surowcu wydobywanym przed końcem XVIII wieku, jednak prowadzenia samego wytopu żelaza na badanym stanowisku nie udowodniono¹⁰.

Dodajmy, że okolica opisywanego cmentarza mogła być atrakcyjna dla osadnictwa ze względu na bliskość rzeki i łagodnie opadające stoki doliny Białej Łady w jej dolnym nurcie. Najbliższe stanowisko archeologiczne, odkryte w połowie lat 70. XX wieku, znajduje się w odległości ponad 100 m na południe od tej nekropolii. Są to ślady osadnictwa wielokulturowego, reprezentowanego przez ułamki ceramiki kultur łużyckiej i przeworskiej oraz datowanej na średniowiecze¹¹.

Wynik obserwacji poczynionej podczas wizyty autora artykułu na starym cmentarzu w połowie sierpnia 2015 roku prowadzi do konstatacji, że najpewniej należy całkowicie wykluczyć obecność grodziska na jego terenie. W wykopie znajdującym się po zachodniej stronie założenia nie zauważono śladów nawarstwień ani materiałów archeologicznych wskazujących na obecność średniowiecznego czy wczesnonowożytnego

possible after conducting archaeological surveys during the realisation of the second stage of arranging the old cemetery, which covers its northern sections, at the summit of the hill.

According to ground works conducted with participation of an archaeologist in 2009, there is a natural load of bog iron in the old cemetery. Several excavations revealed small pits – signs of extracting the resource before the end of the 18th century. However, no proofs of iron-smelting were found on the site¹⁰.

It should be added that the area surrounding the described cemetery could have been appealing for potential settlers due to the vicinity of the river and gentle slopes of the Biała Łada valley in its lower run. The closest archaeological site, discovered in the mid-1970s, is located over 100m south from this necropolis. These are signs of multi-cultural settlement, represented by ceramics fragments of the Lusatian and Przeworsk cultures and dated for the Middle Ages¹¹.

In mid-August 2015, the author of this article paid a visit to the old cemetery. The results of observations he made there lead to a conclusion that most likely the hypothesis about a hill fort in this area should be entirely dismissed. No signs of build-ups or archaeological materials indicating medieval or early modern-era settlement were observed in the excavation on the western side of the complex. Admittedly, its northern side was not been examined, however the fallibility of M. Pękalski's hypothesis about the supposed hill fort appears to be confirmed by the information from 1801, included in the Visitors' Book of the Biłgoraj parish. According to Mirosław Kita, author of a book about the parish's history, "the cemetery was surrounded with a deep moat on the order of Rev. Parson Łukasz Błazucki"¹². Therefore, the 'defensive' appearance of the necropolis is most likely the result of works related only with land formation, taken up soon after the liquidation of the church cemetery and setting out a new complex on the western bank of Biała Łada.

History of the cemetery

Establishment of the old necropolis in Biłgoraj is connected with the decline in using church cemeteries which occurred in Rzeczpospolita in the second half of the 18th century. The very custom of burying the dead near the Christian temples goes back to the

osadnictwa. Wprawdzie nie została spenetrowana jego północna część, ale mylność hipotezy M. Pękalskiego o istnieniu domniemanego gródka zdaje się potwierdzać informacja z 1801 roku, zawarta w Księdze Wizytacji biłgorajskiej parafii. Jak pisze Mirosław Kita, autor książki o jej historii, „cmentarz został na polecenie ks. proboszcza Łukasza Błazuckiego otoczony głęboką fosą”¹². A więc „obronny” wygląd nekropolii to najpewniej wynik prac związanych jedynie z kształtowaniem terenu, podjętym wkrótce po likwidacji cmentarza przykościelnego i wyznaczeniu nowego założenia na zachodnim brzegu Białej Łady.

Historia cmentarza

Powstanie starej nekropolii w Biłgoraju wiąże się z zanikaniem na terenie Rzeczypospolitej użytkowania w 2. połowie XVIII wieku przykościelnych cmentarzy. Sam zwyczaj grzebania zmarłych przy świątyniach chrześcijańskich sięga epoki starożytnej, okresu po wydaniu w 313 roku edyktu mediolańskiego, zrównującego chrześcijaństwo z innymi religiami. Po soborze rzymskim, zwołanym w 1059 roku, obowiązywał nakaz wydzielania przy nowo budowanych kościołach owalnego placu mającego pełnić funkcję cmentarza. Były to miejsca święte, które chronił specjalny immunitet kościelny. Na konsekrowanym cmentarzu, podobnie jak w kościele, obowiązywało prawo azylu (precyzyjniej skodyfikowane w XIII stuleciu), pozwalające osobie ściganey na schronienie się i oczekiwanie na prawne rozwiązanie jej problemów. Skorzystanie z tego prawa (nie wolno było ściganego usuwać z cmentarza siłą) niejednokrotnie skutkowało zmniejszeniem kary za przestępstwo. Kościół, dbając o zachowanie sakralnego charakteru cmentarza, ustanawiał kary za ich beczeszczanie. W 1233 roku synod sieradzki zagroził ekskomuniką w przypadku znieważenia cmentarza, w 1586 roku synod włodawski zabronił wypasu bydła na ich terenie, w 1620 roku synod warmiński zabronił suszenia tam bielizny, a w roku 1762 synod kijowski zajął się problemem prowadzenia na cmentarzach targów.

W czasach renesansu oraz reformacji szczególnie wyraźne były podziały społeczne, przejawiające się nie tylko w stanie posiadania dóbr doczesnych, lecz także w różnicowaniu obrzędów pogrzebowych. Mury świątyni były zarezerwowane dla jej zmarłych

ancient era, the period after the issuing of the Edict of Milan in 313 which made Christianity equal to other religions. The Council of Rome convened in 1059 made it compulsory to designate an oval area for a cemetery next to newly-built churches. These were sacred places, protected by a special church immunity. In a consecrated cemetery, similarly to a church, the asylum law was applicable (codified in more detail in the 13th c.), which allowed for a wanted person to take refuge and await for legal resolution of their problems. Taking advantage of this law (it was illegal to forcibly remove the wanted person from the cemetery) often resulted with a smaller penalty for the crime. The Church, in order to maintain the sacred nature of the cemeteries, established penalties for desecrating them. In 1233, the Synod of Sieradz was threatened an excommunication in cases of insulting a cemetery; in 1586, the Synod of Włodawa forbidden to pasture cattle in the cemeteries; in 1620, the Synod of Warmia forbidden putting up laundry to dry in the cemeteries; and in 1762, the Synod of Kiev addressed the issue of markets in the cemeteries.

During the Renaissance and the Reformation, the social divisions were particularly visible, manifesting themselves not only in the ownership of worldly goods, but also in the diversity of funeral rites. The interiors of temples were reserved for their deceased founders, Church officials, princes and knights. Regular parishioners were buried in the church cemeteries, and the poor were often buried in mass graves.

The development of towns and cities, increase in the number of residents and high mortality rate resulted in the church cemeteries quickly becoming crowded with graves. Aggregating thousands of bodies in one place (often in mass graves) could have threatened an epidemic; for instance, the doctors of Paris warned about this in the 18th century. People living in large cities and smaller towns were troubled by the stench coming from the burial places. A breakthrough came in 1763 in France, when the parliament issued an order to establish cemeteries outside of city limits.

The problem of overcrowded church cemeteries required a quick solution not only in the cities of Western Europe, but also in Poland. In 1745, the Congregation of Missionary Priests at the St. Cross Church in Warsaw made a failed attempt to establish a necropolis outside of the city limits. The idea

fundatorów, dostojników kościelnych, książąt i rycerzy. Zwykłych parafian chowano na cmentarzach przykościelnych, a biedotę często w mogiłach zbiorowych.

Rozbudowa miast, wzrost liczby mieszkańców i wysoka śmiertelność spowodowały, że przykościelne cmentarze szybko zapełniały się mogiłami. Nagromadzenie tysięcy zwłok w jednym miejscu (często w zbiorowych mogiłach) mogło grozić wybuchem epidemii, przed czym na przykład w XVIII wieku przestrzegali paryscy lekarze. Życie mieszkańcom dużych miast i mniejszych miejscowości utrudniał fetor, wydobywający się z miejsc grzebalnych. Przełom nastąpił w 1763 roku we Francji, kiedy to parlament wydał nakaz zakładania cmentarzy poza granicami miast.

Problem przepełnionych cmentarzy przykościelnych wymagał szybkiego rozwiązania nie tylko w miastach zachodnioeuropejskich, ale i w Polsce. W 1745 roku nieudaną próbę założenia nekropolii poza miastem podjęło Zgromadzenie Księży Misjonarzy przy kościele Świętego Krzyża w Warszawie. Do idei zakładania cmentarzy podmiejskich powrócił w 1770 roku marszałek wielki koronny Stanisław Lubomirski w memoriale skierowanym do biskupa Andrzeja Młodziejewskiego. Jednak sprawa nie była prosta, jako że – pomimo akceptacji zmian w lokalizacji cmentarzy ze strony władz państwowych i kościelnych – wymagała przełamania oporów społecznych, wynikających z wielowiekowej tradycji i obyczajów. Nakazywały one bowiem poza obrębem miast grzebać tylko ofiary zaraz morowych, samobójców, aktorów, kuglarzy i włóczędzów, a także przestępców, których stracono podczas publicznych egzekucji. Na przełamanie lęku parafian przed pochowaniem poza poświęconą przykościelną ziemią trzeba było długotrwałej akcji uświadamiającej i wspólnej agitacji przedstawicieli państwa i Kościoła.

Na ziemiach polskich na radykalne zmiany w tej kwestii zdecydowali się zaborcy, wydając odpowiednie dekry państwowe. W 1773 roku w zaborze pruskim uczynił to Fryderyk II, dziesięć lat później w zaborze austriackim Józef II. W Galicji dekry nakazujące zamknięcie wszystkich cmentarzy przykościelnych i zobowiązujące magistraty w krótkim terminie do wydzielenia działek pod nekropolie poza obrębem miast przełamały w końcu opory społeczne i wprowadziły definitywne zmiany w praktyce funeralnej. Na przykład we Lwowie magistrat doprowadził do

to establish suburban cemeteries was brought up again in 1770 by the Grand Marshall of the Crown Stanisław Lubomirski in his memorial to Bishop Andrzej Młodziejewski. However, the issue was not easy because – despite the approval of the state and church authorities to change the location of the cemeteries – it required overcoming the pushback from society, which arose from centuries-old traditions and customs. These required that only victims of plagues, people who had committed suicide, actors, jugglers, vagabonds and criminals executed in public executions be buried outside of the city limits. Overcoming the parishioners' fear of being buried outside of sacred ground near a church required a long-term awareness-raising action and a mutual campaign of both the state and Church representatives.

In the Polish lands, the partitioners decided to take radical measures by issuing appropriate government acts. In 1773, Frederic II did the same it in the Prussian partition, followed by Joseph II in the Austrian partition ten years later. In Galicia, the decrees ordering closure of all the church cemeteries and making the magistrates responsible for promptly designating lots for necropolises outside of city limits finally overcame the social pushback and instituted definitive changes in the funeral practice. For example in Lviv, the magistrate established new cemeteries within few years from the issuing of the decree by Joseph II. In the beginning of the 19th century, establishing cemeteries outside of city limits was a common practice throughout Europe. In Krakow, the liquidation of church cemeteries and establishing new ones was commenced in the second half of the 1790s, and the general cemetery complex, the Rakowicki Cemetery, was finalised between 1802 and 1803¹³.

In Rzeczpospolita, within the borders after the 1st partition, these matters were regulated by decisions of the Policy Committee of the Commonwealth proclamation of 18 February 1792 announced in Warsaw¹⁴, even though in the capital itself, the Powązki Cemetery was already functioning (established in 1790)¹⁵. Two years later, Lutheran and Catholic cemeteries were established in Warsaw; a Jewish cemetery in 1799, a Muslim cemetery in 1838 and an Orthodox cemetery in 1841. In various parts of the country, family cemeteries have also been established within palace-park complexes¹⁶. In the Lublin region, the first cemeteries

założenia nowych cmentarzy w ciągu kilku lat od wydania dekretu przez Józefa II. Na początku XIX wieku zakładanie cmentarzy poza obrębem miast było już w Europie powszechnie praktykowane. W Krakowie do likwidacji cmentarzy przykościelnych i zakładania nowych przystąpiono w 2. połowie lat 90. XVIII wieku, a sfinalizowanie założenia cmentarza generalnego, czyli Rakowickiego, nastąpiło dopiero na przełomie 1802 i 1803 roku¹³.

Na terenie Rzeczypospolitej w granicach po I rozbiore sprawy te regulowały postanowienia ogłoszonego w Warszawie uniwersału Komisji Policji Obojga Narodów z 18 lutego 1792 roku¹⁴, choć w samej stolicy już wtedy funkcjonował cmentarz Powązkowski (założony w 1790 roku)¹⁵. Dwa lata później otwarto w Warszawie cmentarz luterański i katolicki, w 1799 roku żydowski, w roku 1838 muzułmański, zaś w roku 1841 prawosławny. W różnych częściach kraju zakładano też w obrębie obiektów pałacowo-parkowych cmentarze rodowe¹⁶. Na terenie Lubelszczyzny pierwsze cmentarze lokalizowane poza kościołami powstały pod koniec XVIII wieku. Na przykład w 1792 roku założono nekropolię w Lublinie na Kalinowszczyźnie, w 1795 roku w Lublinie przy ul. Lipowej, w Hrubieszowie przed rokiem 1788, zaś w Krasnymstawie w roku 1792¹⁷. Zanim założono lubelski cmentarz przy ul. Lipowej, w 1794 roku kupiono tu grunt od Zgromadzenia Panien Brygidek, po czym biskup chełmski i lubelski Wojciech Skarszewski wydał pozwolenie na założenie w tym miejscu nekropolii. Jednak wobec oporu mieszkańców Lublina, przywiązanych do tradycyjnego chowania zmarłych blisko świątyń, trzeba było poczekać jeszcze wiele lat, zanim cmentarz zaczął zapełniać się pochówkami. Jak świadczą zachowane nagrobki masońskie z 1811 roku, pierwsi chowali tu swoich bliskich wolnomysliciele¹⁸.

W przypadku Biłgoraja, który po I rozbiore Polski znalazł się pod zaborem austriackim, sprawy cmentarzy regulowane były przez dekrety cesarskie Józefa II, a po przejściu pod zabór rosyjski w 1815 roku przez rozporządzenia władz carskich (np. ukaz cara Aleksandra I z 1817 roku o grzebaniu ciał zmarłych). W „czasach austriackich” zmarli biłgorajanie byli jeszcze grzebani na cmentarzu przy kościele parafialnym pw. Wniebowzięcia NMP (od ok. 1717 roku), przy unickiej cerkwi pw. św. Jerzego (od ok. 1634 roku), wokół klasztoru Franciszkanów w podbiłgorajskiej

away from churches were established towards the end of the 18th century. For instance, in 1792 a necropolis was established in Lublin in Kalinowszczyzna, in 1795 in Lublin in Lipowa Street, in Hrubieszów before 1788, and in Krasnymstaw in 1792¹⁷. Before the Lublin cemetery in Lipowa Street was established, in 1794 a lot had been bought there from the Congregation of Bridgettines, and the bishop of Chełm and Lublin Wojciech Skarszewski issued a permission to establish a necropolis in this place. However, in the face of a pushback from the people of Lublin, attached to the traditional burial near temples, many years had to pass before the cemetery began to fill with graves. As evidenced by the preserved Freemasons' tombstones from 1811, they were the first to bury their relatives there¹⁸.

In the case of Biłgoraj, which after the 1st partition of Poland became a part of the Austrian partition, the issues of cemeteries were regulated by imperial decrees of Joseph II, and upon becoming a part of the Russian Empire in 1815 – by the decrees of the czar administration (e.g. of czar Alexander I's *ukaz* of 1817 on the burial of the dead). During the 'Austrian period' the deceased people of Biłgoraj were still buried in the cemetery by the parish church of Holy Virgin Mary's Assumption (since ca. 1717), by the Greek Catholic St. George's church (since ca. 1634), around the Franciscans' monastery in the Puszcza Solska village outside Biłgoraj (since ca. 1644) and in a Jewish necropolis located away from the synagogue, on the corner of present-day J. Piłsudski and 3 Maja streets¹⁹. This cemetery was presumably established prior to 1728, outside of city limits at the time. Near the synagogue was the oldest Jewish necropolis, established – presumably – towards the end of the 16th century²⁰.

Soon after the issue of the [Austrian] emperor's decree, three new necropolises appeared on the outskirts of the town: Roman Catholic in Lubelska Street (the old cemetery described here, presumably from the late 18th c.), Jewish on so-called Piaski (presumably from the late 18th or early 19th c.) and another Roman Catholic cemetery, established presumably in the 1st half of the 19th century in the Puszcza Solska village, which is located on the southern side of Biłgoraj (currently within town's administrative borders)²¹.

A proof that the older cemetery in Lubelska Street was functioning as early as the 18th century could be the tombstone from 1787, mentioned by Michał

Puszczy Solskiej (od ok. 1644 roku) oraz na nekropoli żydowskiej położonej z dala od synagogi, u zbiegu obecnych ulic J. Piłsudskiego i 3 Maja¹⁹. Ten cmentarz założono prawdopodobnie przed rokiem 1728 poza ówczesnymi granicami miasta. Natomiast w pobliżu synagogi znajdowała się najstarsza nekropolia żydowska, powstała – jak się sądzi – pod koniec XVI wieku²⁰.

Wkrótce po wydaniu cesarskiego dekretu na obrzeżach miasta powstały trzy nowe nekropolie: rzymskokatolicka przy ul. Lubelskiej (opisywany tu stary cmentarz, prawdopodobnie z końca XVIII wieku), żydowska na tzw. Piaskach (zapewne z końca XVIII lub początku XIX stulecia) oraz drugi cmentarz katolicki, założony zapewne w 1. połowie XIX wieku we wsi Puszcza Solska, położonej po południowej stronie Biłgoraja (obecnie w granicach miasta)²¹.

Dowodem na funkcjonowanie starszego cmentarza przy ul. Lubelskiej już w XVIII wieku był nagrobek z 1787 roku, odnotowany przez Michała Pękalskiego. O kolejnym, pochodzącym z roku 1807, wspomina Danuta Kawałko, autorka katalogu cmentarzy z terenu Zamojszczyzny²². Jak podaje Mirosław Kita, w 1801 roku jeden z parafian zakupił sygnaturkę na nowy cmentarz, który został wtedy otoczony wspomnianą fosą. Z tego czasu pochodzi też informacja o nowym mostku z poręczami, bramie i furtce²³. Biłgorajską nekropolię odnotowano w 1838 roku przy okazji opisu inwentarza kościoła parafialnego: „Za miastem jest cmentarz do chowania zmarłych nowo opasany drzewem rżniętym na podmurowaniu w słupy murowane. Tamże jest wymurowana nowo Grabiarnia z kominem na dach murowanym i piecem ogrzewalnym, tudzież trupiarnia. Brama od wchodu jest nowa drewniana w sztachety na zawiasach żelaznych i kłódką do

Pękalski. Another one, from 1807, is mentioned by Danuta Kawałko, author of the catalogue of the Zamość region cemeteries²². According to Mirosław Kita, in 1801 one of the parishioners bought a steeple for the new cemetery, which was enclosed with the aforementioned moat at the time. Information about a new bridge with railings, a gate and a wicket comes from the same time²³. The Biłgoraj necropolis was registered in 1838 on the occasion of the parish church inventory being described: “Outside of the town, there is a cemetery for burying the dead, newly enclosed with cut timber on brick foundation. There is also a newly-built brick mortuary, with a chimney and heating oven. The eastern gate is new, made of wooden bars on iron hinges, with a padlock to close it”²⁴. The wall had a wood-shingle roof on top (fig. 4-6). According to the archive sources, during several decades, various repair works were conducted around the fence and the causeway leading to the gate. As early as 1867, the mortuary and the gate were in poor technical condition and were only good for rebuilding. Two years later, a decayed undertaker’s house is mentioned²⁵.

Therefore, the old cemetery in Biłgoraj was noted several times in the 19th century, mainly in the inventories of the Biłgoraj parish church from 1844, 1847, 1865 and 1867. These inventories include notes regarding the state of conservation of the cemetery gate, the fence and the mortuary²⁶. The necropolis was also marked on the so-called Quartermaster Map of the Kingdom of Poland with the date 1839, issued in scale 1:126,000 in 1843. Works on this map have been conducted since 1822²⁷.

The dead must have been buried in this necropolis very often. As a result, the free space was quickly used up. As early as the 1870s, it was decided that a new cemetery is needed. According to data from the civil

4. Fragment zabytkowego płotu po północnej stronie nekropolii w okresie prac porządkowych. Fot. K. Garbacz, 1980

4. Fragment of the historic fence on the northern side of the necropolis during clean-up. Photo by K. Garbacz, 1980

5. Brama wejściowa z 2. poł. XIX w. Fot. K. Garbacz, 1980

5. Entrance gate from the 2nd half of the 19th c. Photo by K. Garbacz, 1980

6. Widok na cmentarz przez bramę wejściową. Fot. K. Garbacz, 1980

6. View of the cemetery through the entrance gate. Photo by K. Garbacz, 1980

zamykania²⁴. Parkan wieńczył drewniany daszek gontowy (il. 4-6). Jak donoszą źródła archiwalne, w ciągu kilkudziesięciu lat przy ogrodzeniu i w obrębie grobli prowadzącej do bramy wykonywane były różne prace naprawcze. Już w 1867 roku trupiarnia oraz brama znajdowały się w złym stanie technicznym i nadawały się tylko do odbudowy. Dwa lata później wspomniano o spróchniałym domu grabarza²⁵.

Tak więc w XIX wieku biłgorajski stary cmentarz był kilkakrotnie odnotowywany, głównie w spisach inwentarza kościoła parafialnego w Biłgoraju z lat 1844, 1847, 1865 i 1867. Inwentarze te zawierają adnotacje odnoszące się do stanu zachowania bramy cmentarnej, ogrodzenia i trupiarni²⁶. Nekropolia została też zaznaczona na tzw. Mapie kwatermistrzostwa Królestwa Polskiego z datą 1839, wydaną w skali 1:126 000 w 1843 roku. Prace nad tą mapą prowadzono od roku 1822²⁷.

Grzebanie zmarłych na tej nekropolii musiało odbywać się bardzo często, skutkiem czego było szybkie wykorzystanie wolnych miejsc. Już w latach 70. XIX wieku uznano za konieczne założenie nowego cmentarza. Jak wynika z danych pochodzących z aktu stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Biłgoraju, w latach 1810-1879 odnotowano 7021 zgonów. A więc przeciętnie rocznie umierało 100 członków społeczności parafialnej²⁸. Ta sytuacja wymagała przygotowania wielu miejsc pod pochówki. Możliwości zagospodarowania starego cmentarza były ograniczone ze względu na niedużą powierzchnię, która wynikała z wielkości otoczonego mokradłami wzniesienia.

W latach 1874-1877 po drugiej stronie drogi prowadzącej do Lublina założono nową nekropolię. Tu znajdował się także cmentarz prawosławny, funkcjonujący od połowy XIX wieku. Grzebano na nim zmarłych Kozaków z pułków dońskich, którzy stacjonowali w tym czasie w Biłgoraju. Dopiero na początku XX wieku nekropolię ogrodzono kamiennym parkanem²⁹.

Faktycznie zaprzestano użytkowania starego cmentarza pod koniec XIX stulecia (według Jana Górkę około 1880 roku), a prawne zamknięcie nastąpiło dopiero w 1959 roku. Zachowana wówczas w dość dobrym stanie neobarokowa, murowana z cegły bramka, z otworem bramnym w dolnej kondygnacji, zwieńczona była wolutowymi spływami i czterosпадowym daszkiem gontowym. Poniżej daszku znajdował się

status files in the Roman Catholic parish in Biłgoraj, between 1810 and 1879, 7021 deaths were registered. Therefore, an average of 100 parishioners died every year²⁸. This situation required many burial sites. The options for using the old cemetery were limited due to its small area, which resulted from the size of the knoll surrounded by the wetlands.

Between 1874 and 1877, a new necropolis was established on the opposite side of the road to Lublin. An Orthodox cemetery from the mid-19th century was already there. It was the burial place of the deceased Cossacks from Don regiments, who were stationed in Biłgoraj at the time. The necropolis was enclosed with a stone wall only in the beginning of the 20th century²⁹.

The old cemetery was actually stopped being used towards the end of the 19th century (according to Jan Górkę ca. 1880), and was legally closed only in 1959. The Neo-Baroque, brick gate, with a gate-opening in the bottom storey, and volutes and a hip roof of wood

wydłużony otwór na dzwon. Bramka została zbudowana w 2. połowie XIX wieku. Jej stan z roku 1959 prezentuje fotografia wykonana przez Witalisa Wolnego (negatyw w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie)³⁰. Jeszcze w 1969 roku na szczycie widniał kuty krzyżyk z rozchodzącymi się od środka promieniami zakończonymi gwiazdkami³¹.

Na działce o wymiarach 76 × 119 m nie zachowały się ślady dawnego założenia cmentarno-parkowego. Prawdopodobnie w ogóle nie wytyczono żadnych alei i ścieżek, ograniczono się jedynie do otoczenia rowem i ogrodzenia nekropolii, zbudowania bramy wjazdowej i niedużych budynków. W 1982 roku podczas prac inwentaryzacyjnych zarejestrowano „3 nagrobki wolnostojące pełne i 3 uszkodzone, 8 płyt nagrobnych bez większych uszkodzeń, fragmenty 25 nagrobków oraz 2 grobowce murowane rozwalone a nadto 1 mogiła ziemna z 1940 r. z krzyżem żelaznym (jest to ostatni pochówek po kilkudziesięciu latach od zamknięcia cmentarza)”³².

Prawdopodobnie większość grobów stanowiły ziemne mogiły z drewnianymi krzyżami, po których nie pozostał żaden ślad. Trudno ocenić, jak dużo kamiennych nagrobków i płyt nagrobnych skradziono z cmentarza, stąd nie jesteśmy w stanie określić ich pierwotnej liczby. Te, które przetrwały, głównie w fragmentach, zostały zarejestrowane w 1982 roku w dwóch skupiskach: w południowej i północnej części cmentarza. W pozostałych jego partiach zachowały się pozostałości pojedynczych nagrobków³³.

W czasie inwentaryzacji na terenie cmentarza dominowały samosiewy i odrosła drzew oraz krzewów. Z dawnych nasadzeń, sprzed 1880 roku, przetrwały tylko pojedynczo klon i wiąz. Późniejsze nasadzenia, z lat 50. XX wieku, okalające obrzeża nekropolii, reprezentowały takie gatunki drzew, jak wiązy, nieliczne jesiony oraz klony. W 1982 roku drzewostan pod względem gatunkowym był ubogi, składał się zasadniczo z wiązów, jesionów, klonów oraz robinii. Część drzew, jak lipy, brzozy i iglaste, być może wycięto po roku 1945³⁴.

Kamienne nagrobki charakteryzują się zróżnicowanymi formami. Jest wśród nich pochodzący prawdopodobnie z 1. połowy XIX wieku „monumentalny obelisk na postumencie o zwężających się ku górze ścianach, dekorowany festonami oraz dwa identyczne postumenty ze zniszczonymi nadstawami. We wszystkich postumentach pozostały wnęki po wyjętych

shingles on top was quite well-preserved at the time. Below the roof, there was an oblong opening for a bell. The gate was built in the second half of the 19th century. Its condition in 1959 is presented in a photograph by Witalis Wolny (the negative at the Art Institute of the Polish Academy of Sciences in Warsaw)³⁰. As recently as 1969, there was a hammered-iron cross on top of the gate. The cross had rays spreading from the centre, with stars on their ends³¹.

No signs of the old cemetery-park complex remained on the 76 × 119 m lot. Presumably, no paths were drawn, the necropolis was only enclosed with a ditch and a fence; a gate and some small buildings were erected. In 1982, during inventory works, “3 free-standing whole tombstones and 3 damaged ones, 8 grave slabs without major damage, fragments of 25 tombstones and 2 smashed brick tombs, and a ground grave from 1940 with an iron cross (this is the last burial in several decades after the cemetery was closed)” were registered³².

Presumably most of the graves were ground graves with wooden crosses, after which no sign has remained. It is difficult to assess, how many tombstones and grave slabs have been stolen from the cemetery, therefore we are not capable of determining their original number. The ones which remained, mostly in fragments, were registered in 1982 in two aggregations: in the southern and northern part of the cemetery. Remains of single tombstones have remained in its other sections³³.

When the inventory was made, the cemetery was overgrown mostly with weeds and offshoots of trees and bushes. Only a single maple and an elm have remained from the trees planted originally, prior to 1880. As for the trees planted later on, in the 1950s, around the edges of the necropolis, these included elms, few ashes and maples. In 1982, the species diversity of the trees was quite poor, consisting mostly of elms, ashes, maples and locusts. Some of the trees, such as linden, birches and conifers were probably cut down in 1945³⁴.

The tombstones are characterised by varied forms. These include a “monumental obelisk on a plinth”, presumably from the 1st half of the 19th century, “with sides narrowing towards the top, decorated with festoons, and two identical plinths with destroyed extensions. All the plinths have niches, left after the removed inscription plaques. There are also cuboid

tablicach inskrypcyjnych. Są także postumenty prostopadłościowe, w kształcie walców i kopce kamieni, z uszkodzonymi nadstawami, płyty poziome, wysoki słup imitujący pień drzewa, krzyż na postumencie o zwężających się ku górze ścianach, krzyże umieszczone bezpośrednio w ziemi. Nagrobki o skromnych dekoracjach w formie płycin, gzymsów uskokowych, akroterionów. Wiele nagrobków pozostało w stanie szczątkowym, nie pozwalającym wyodrębnić żadnych elementów³⁵.

Do wyrobu nagrobków wykorzystywano lokalny surowiec, jakim jest występujący na Roztoczu, obok wapienia, piaskowiec, w różnych odmianach i o różnym stopniu twardości oraz trwałości. Surowce te od XVI wieku były wykorzystywane w budownictwie, młynarstwie (kamienie młyńskie i żarnowe), jak również w działalności artystycznej. W zasadzie do lat 90. XX wieku środowisku naukowemu znany był na obszarze Roztocza tylko jeden ośrodek kamieniarski – bruśnieński, funkcjonujący w rejonie Lubaczowa (nazwa pochodzi od wsi Stare Brusno). Drugi ośrodek – józefowski, rozwijający się w rejonie Józefowa Biłgorajskiego, został wprowadzony do literatury w 1995 roku przez Danutę Kawałko, od lat prowadzącą inwentaryzację cmentarzy na terenie byłego województwa zamojskiego. Prace kamieniarskie prowadzono w różnych roztoczańskich miejscowościach, ale samo centrum znajdowało się w Józefowie. Dla poruszonej w niniejszym artykule problematyki zachowanych na biłgorajskim starym cmentarzu kamiennych nagrobków znaczenie ma ośrodek józefowski, położony znacznie bliżej Biłgoraja niż bruśnieński.

Rzemieślnicy pracujący w rejonie Józefowa w XVIII wieku pozostawili po sobie ludowe kamienne rzeźby świętych o szczególnych wartościach artystycznych, zachowane przy drogach i cmentarzach przykościelnych: w Józefowie, Górecku Kościelnym, Szczebrzeszynie. Na przełomie XVIII i XIX wieku, po rozpoczęciu przenoszenia cmentarzy poza obszary zabudowane, następuje stopniowe wprowadzanie trwałego oznakowania grobów. Pojawiają się kamienne nagrobki, początkowo nieliczne ze względu na wysoką cenę. Rozwój kamieniarsstwa nagrobkowego nastąpił w 2. połowie XIX wieku, co wiązało się z uwłaszczeniem chłopów i pojawieniem się bogatszych gospodarzy, których stać było na zamówienie kamiennych pomników³⁶.

and cylinder-shaped plinths, as well as stone mounds with damaged extensions, horizontal slabs, a tall pillar imitating a tree-trunk, a cross on a plinth with sides narrowing towards the top, crosses placed directly on the ground. Tombstones with modest decorations in the form of panels, faulted cornices, acroterions. Many tombstones have survived in vestigial condition, which does not allow discerning any elements³⁵.

The tombstones were manufactured with locally-sourced material – the sandstone, present in the Roztocze region in many varieties and of varying degree of hardness and durability. These materials have been used since the 16th century in construction, flour-mills (millstones and quern-stones) and art. Basically, until the 1990s, the scholars knew only one stoneworking centre in the Roztocze region – the Stare Brusno centre, operating in the Lubaczów area. Another centre – the Józefów centre, which developed in the area of Józefów Biłgorajski, was introduced to the literature in 1995 by Danuta Kawałko, who has been conducting the inventory of cemeteries in the former Zamość Voivodeship for years. The stoneworking were carried out in many towns and villages of the Roztocze region, however the centre was located in Józefów. For the issue discussed in this article, pertaining to the tombstones preserved in the old Biłgoraj cemetery, the relevant centre is the one in Józefów, since it is located much closer to Biłgoraj than the Stare Brusno centre.

Craftsmen working in the Józefów region in the 18th century have left many stone folk sculptures of the saints of extraordinary artistic value, preserved on the sides of roads and in church cemeteries: in Józefów, Górecko Kościelne, Szczebrzeszyn. At the turn of the 18th and 19th centuries, after the moving of cemeteries outside of town/city limits began, permanent marking of graves was gradually introduced. Tombstones started appearing, initially sparsely due to their high price. The development of tomb stoneworking started to develop in the second half of the 19th century, which was connected with the enfranchisement of peasants and emergence of more affluent farmers, who could afford to order stone statues³⁶.

The Józefów stoneworking centre is characterised by quite significant diversity of forms of tombstones and roadside statues. “In the first half of the 19th century, [the stoneworking centre] produces monumental, even several metres tall crosses (both on roadsides and

Józefowski ośrodek kamieniarski charakteryzuje się dość dużym zróżnicowaniem form nagrobków oraz figur przydrożnych. „W 1 poł. XIX w. równocześnie wykonywane są monumentalne, nawet kilkumetrowe krzyże (zarówno przy drogach jak i na grobach), krzyże, obeliski i urny na wyniosłych postumentach. Postumenty mają najczęściej kształt prostopadłościanu, ale także walca. Przykrywają je płyty dekorowane uskokowymi gzymsami. Inskrypcje początkowo na całej powierzchni postumentów, z czasem umieszczane są w wydzielonych płycinami tablicach. W 4 ćw. XIX w. pojawia się nowy typ nagrobka. Jest to krzyż umieszczony na postumencie (prostopadłościennym, w kształcie walca) i nadstawie (prostopadłościennej, ostrosłupowej, w kształcie walca) jedno- lub dwupiętrowej. Wielkość krzyża zmniejsza się i stanowi on rodzaj zwieńczenia całości. Postumenty i nadstawy przykrywają płyty z uskokowymi i kostkowymi gzymsami, trójkątnymi i półkolistymi szczykami, akroterionami, wolutami. Ich naroża zdobią płycinowe pilastry i kolumnienki. W postumentach i nadstawach występują wnęki, gdzie umieszczane są niewielkie rzeźby kamienne lub obrazki. Krzyże są proste, fazowane, stylizowane na drewniane, o ramionach zakończonych kulami bądź trójlistnie. Zdobią je ryte ornamenty roślinne (wici palm i bluszczu, wieńce, rozetki, festony), ale także hostie, serca, krzyże, kotwice. Całość ustawiana jest na podstawach, często wielostopniowych. Największe nasilenie występowania tego typu nagrobka notuje się na przełomie XIX i XX wieku. Zanika on zupełnie po II wojnie światowej”³⁷.

W przypadku Biłgoraja dużą grupę zamożnych mieszczan stanowili sitarze. Na pewno duża część nagrobków wykonanych w józefowskim ośrodku kamieniarskim, a zachowanych na starym, jak również na nowszym cmentarzu, położonym przy ul. Lubelskiej, została ufundowana przez członków rodzin sitarskich.

Na starym cmentarzu o części biłgorajskich parafian wspominały inskrypcje umieszczone na szeregu kamiennych klasycystycznych nagrobków z 1. połowy XIX wieku, odnotowanych jeszcze w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* z 1960 roku. Autorzy katalogu przywołują kilka nazwisk: Salomeę z Ostapowiczów Matrusową (zm. 1831), Józefa Matrosia (zm. 1840), Stanisławę Katarzynę Mazurkową (zm. 1840) oraz Jana (zm. 1840) i Wiktorię (zm. 1845) Chwałów³⁸. Kolejne nazwiska do tej skromnej listy dorzucili inni autorzy –

on graves); crosses, obelisks and urns on high pedestals. The pedestals are usually cuboid-shaped, but also cylinders. They are covered with slabs decorated with fault cornices. The inscriptions initially covered the entire surface of the pedestals; later on, they were inscribed on plaques, limited by panels. In the 4th quarter of the 19th century, a new type of tombstone appears. It is a cross placed on a pedestal (cuboid- or cylinder-shaped) and an extension (cuboid, pyramid, cylinder) one- or two-storey. The size of the cross decreases and it is a sort of a culmination of the whole structure. The pedestals and extensions are covered by slabs with fault and cube cornices, triangular and semi-circular gables, acroterions, volutes. Their corners are decorated with panel pilasters and small columns. The pedestals and extensions include niches, where small stone statues or pictures are placed. The crosses are simple, chamfered, stylised to look like they are wooden; their arms have trefoils or spheres on tips. They are decorated with carved floral ornaments (palm and ivy vines, wreaths, rosettes, festoons), but also hosts, hearts, crosses, anchors. The whole structure is mounted on a base, often multi-stepped. This type of a tombstone peaked in popularity during the late 19th and early 20th centuries. It disappeared completely after World War II³⁷.

In the case of Biłgoraj, sieve-makers comprised a large group of the wealthy townsfolk. Certainly a significant portion of the tombstones manufactured in the Józefów stoneworking centre, which have been preserved in the old cemetery, as well as in the newer one located in Lubelska Street, were funded by members of sieve-maker families.

In the old cemetery, some of the Biłgoraj parishioners are mentioned by inscriptions on a series of classicist tombstones from the 1st half of the 19th century, noted as early as 1960 in the *Katalog zabytków sztuki w Polsce* (Catalogue of monuments of art in Poland). The authors of the catalogue recall several names: Salomea Matrusowa, *née* Ostapowicz (d. 1831), Józef Matros (d. 1840), Stanisława Katarzyna Mazurkowa (d. 1840) and Jan (d. 1840) and Wiktorja (d. 1845)

7. Żeliwna płyta z inskrypcją wyrwana z nagrobka Zofii Skorupskiej, zmarłej w 1873 r. Fot. K. Garbacz, 1980

7. Cast iron plaque with inscription, pulled from the tombstone of Zofia Skorupska, deceased in 1873. Photo by K. Garbacz, 1980

Jan Górak i Danuta Kawałko. Byli to Magdalena z Malawskich Książkowa (zm. 1835) oraz Sebastian i Maryjanna Grabińscy (nagrobek z 1850 roku)³⁹. Wykaz uzupełnia nazwisko Zofii z Modzelewskich Skorupskiej (zm. 1873). Informacja o niej przetrwała na mojej fotografii z 1980 roku, przedstawiającej żeliwną płytę z inskrypcją, porzuconą na zdewastowanej nekropolii (il. 7). W czasie przeprowadzonej przez Jadwigę Szponar i Andrzeja Klebana inwentaryzacji powstał wykaz pozostałości pomników nagrobnych z częściowo zachowanymi inskrypcjami. Najmłodsze nagrobki upamiętniały zmarłych Jana Okoniewskiego (zm. 1876) i Stanisława Jakóbowskiego (zm. 1877)⁴⁰, a więc jednych z ostatnich parafian kościoła pw. Wniebowzięcia NMP, których pochowano w XIX wieku na tym cmentarzu.

Trzeba wspomnieć, że na początku XX wieku, kiedy poprawiano ogrodzenie nieczynnego już cmentarza, mieszkańcy miasta mieli jeszcze świadomość, „że miejsce to kryje zwłoki znamienitych mieszczan biłgorajskich – Książków, Malawskich, Grabińskich, (...) sitarzy, burmistrzów, radnych, fundatorów figury św. Jana Nepomucena przy ul. Zamojskiej, jak również rannego powstańca pod Panasówką wziętego przez Rosjan do niewoli i zmarłego na plebanii biłgorajskiej oraz okolicznych chłopów z Woli, Hedwiżyna, Ignatówki, Rap, Gromady”⁴¹.

W samym mieście pozostało niewiele materialnych śladów po tych rodzinach. Znaczną część drewnianych domów spalili Niemcy w 1939 roku, a ocalałą z pożogi wojennej ul. Nadstawną z zagrodami sitarzy wchłonęły betonowe blokowiska, co stało się zgodnie z planem zagospodarowania przestrzennego, forsowanym przez PRL-owskich władarzy miasta. Uratowano jedynie okazały dom z zabudowaniami gospodarczymi, wzniesiony w 1810 roku przez sitarza Andrzeja Grabińskiego, którego pogrzebano na biłgorajskim starym cmentarzu.

Warto dodać, że sitarstwo do Biłgoraja dotarło z Mazowsza prawdopodobnie w XVII wieku. Z czasem Biłgoraj stał się stolicą polskiego sitarstwa, a wyrabiane w regionie biłgorajskim sita eksportowano do Niemiec, Persji, Rosji, Szwecji, Węgier, Turcji. W produkcję i eksport sit zaangażowana była znaczna część lokalnej społeczności. Na przełomie XIX i XX wieku w Biłgoraju sitarstwem trudniło się 3800 osób spośród ogólnej liczby 8847 mieszkańców⁴².

Chwała³⁸. Further names were added to this short list by other authors – Jan Górak and Danuta Kawałko. These included Magdalena Książkowa, *née* Malawska (d. 1835), and Sebastian and Maryjanna Grabińscy (tombstone from 1850)³⁹. The list is complemented with the name of Zofia Skorupska, *née* Modzelewska (d. 1873). Information about her has survived in my photograph from 1980, representing a cast iron slab with an inscription, abandoned in the devastated necropolis (fig. 7). During the inventory made by Jadwiga Szponar and Andrzej Kleban, a list of remains of tomb statues with partly preserved inscriptions was developed. The newest tombstones memorialised the deceased Jan Okoniewski (d. 1876) and Stanisław Jakóbski (d. 1877)⁴⁰ – some of the last parishioners of the Holy Virgin Mary’s Assumption church, who were buried in the 19th century in this cemetery.

It must be remembered that in the beginning of the 20th century, when the fence of then-inoperative cemetery was being repaired, the town residents were still aware that “this is the resting place of the bodies of exceptional Biłgoraj townsfolk – of Książek, Malawski, Grabiński (...) families, sieve-makers, mayors, town-councilmen, funders of the St. John of Nepomuk figure in Zamojska Street, as well as the wounded uprising member, taken prisoner by the Russians at Panasówka and deceased in the Biłgoraj rectory and many peasants from Wola, Hedwiżyn, Ignatówka, Rapy, Gromada [villages]”⁴¹.

In the town itself, very little material signs have remained after these families. A significant portion of the wooden houses was burnt down by the Germans in 1939, and Nadstawną Street and its sieve-makers

Cmentarz – przypomnijmy – pomimo zaprzestania użytkowania pod koniec XIX wieku, oficjalnie zamknięto dopiero w 1959 roku. W dniu 30 listopada 1970 roku Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie wydało zarządzenie nr 72/476/70, którego wykonanie skutkowało zamknięciem i likwidacją szeregu cmentarzy, wśród nich opisywanego tu biłgorajskiego założenia. Na szczęście w Biłgoraju decyzja nie została wykonana. W celu ratowania pozostałości zabytkowej nekropolii w 1977 roku usankcjonowano jej ochronę prawną poprzez wpis do rejestru zabytków wojewódzkiego konserwatora zabytków pod numerem A/173⁴³.

„Do lat sześćdziesiątych stary cmentarz był ogrodzony drewnianym parkanem wmontowanym pomiędzy murowane słupy, przy okazałej, murowanej bramie istniała »grabarnia«, teren cmentarza był zadrzewiony. Cmentarz, choć opuszczony, traktowany był przez okolicznych mieszkańców jako *sacrum* a tym samym szanowany. Po 1960 r. zaczęła się stopniowa dewastacja cmentarza, wycinanie drzew, kradzieże nagrobków. Na cmentarzu zaczęto pasać krowy, przez środek zrobiono przejście do sąsiedniego osiedla. Zmianie uległo również przylegające otoczenie bowiem przy granicy zachodniej zbudowano strzelnicę, przy południowej – pralnię³⁴.

Zamiar wojewódzkiego konserwatora zabytków w 1977 roku był jednoznaczny – uratować jeden z najstarszych cmentarzy dawnego województwa zamorskiego. Był on jedną z 294 nekropolii chrześcijańskich (rzymskokatolickich, unickich i prawosławnych), z których ponad 100 było wówczas zamkniętych lub

homesteads, which survived the fire, were absorbed by concrete residential projects, according to the urban planning project, pushed by the PRL town authorities. The only saved house was the one erected in 1810 by Andrzej Grabiński, who was buried in the old Biłgoraj cemetery.

It should be noted that sieve-making came to Biłgoraj from Mazovia, presumably in the 17th century. With time, Biłgoraj became the Polish capital of sieve-making, and the sieves manufactured in the Biłgoraj region were exported to Germany, Persia, Russia, Swede, Hungary, Turkey. A significant portion of the local community was engaged in manufacturing and exporting sieves. At the turn of the 19th and 20th centuries, 3800 of total population of 8847 people in Biłgoraj were employed in sieve-making⁴².

Let us remind that the cemetery, despite its use being discontinued towards the end of the 19th century, was not officially closed until 1959. On 30 November 1970, the Board of the Voivodeship National Council in Lublin issued order no. 72/476/70, the execution of which resulted in closing and liquidating a number of cemeteries, including the Biłgoraj complex described

8. Wschodnia część starego cmentarza. Fot. K. Garbacz, 1980

8. Eastern part of the old cemetery. Photo by K. Garbacz, 1980

9. Zachowane i zniszczone nagrobki, w tle strzelnica. Fot. K. Garbacz, 1980

9. Preserved and destroyed tombstones, shooting range in the background. Photo by K. Garbacz, 1980

10. Jedna z płyt nagrobnych. Fot. K. Garbacz, 1980

10. One of the grave slabs. Photo by K. Garbacz, 1980

opuszczonych i pozbawionych opieki. Jakże aktualne dziś są słowa Jana Górnika, napisane ponad 20 lat temu. Stwierdził on bowiem, że niektóre z tych cmentarzy „ulegają dalszej dewastacji i – jak to wykazało życie – nie ma możliwości jakiegokolwiek ich zabezpieczenia. Cmentarze zarastają krzewami i chwastami, mogiły zapadają się, ubywa nagrobków, zdarzają się profanacje cmentarzy. Winnych nigdy nie ma”⁴⁵.

W przypadku cmentarza biłgorajskiego konserwator zdawał sobie sprawę, że sama decyzja nie zahamuje jego dewastacji i konieczna jest bardziej skuteczna forma ochrony tego historycznego i sakralnego miejsca. Wówczas jedynym sensownym rozwiązaniem było przekształcenie nekropolii w lapidarium rzeźby nagrobnej, funkcjonującym jako oddział Muzeum Rzemiosł Ludowych w Biłgoraju. Dziesięć lat od momentu wpisania cmentarza do rejestru zabytków trwało przekonywanie władz wojewódzkich i miejskich o słuszności stworzenia lapidarium i dopiero w 1987 roku powstało założenie projektowe, które po akceptacji Generalnego Konserwatora Zabytków w Warszawie pozwoliło na staranie się o środki finansowe na wstępne prace, polegające na ponownym ogrodzeniu cmentarza i odbudowie budynku grabarza⁴⁶.

W tym czasie biłgorajska nekropolia była już prawie całkowicie zdewastowana. Jan Górnik pisze o zachowanych w całości trzech nagrobkach, jednym krzyżu kamiennym i czterech płytach nagrobnych. Ogrom zniszczeń potwierdza dokumentacja fotograficzna, jaką wykonałem w 1980 roku. Zdewastowane nagrobki, rozkopane mogiły, zrujnowane ogrodzenie – oto przykład wyjątkowego barbarzyństwa i braku jakiegokolwiek wrażliwości (il. 8-18). Zbudowanie w latach 70. XX wieku przy wschodniej części ogrodzenia cmentarnego strzelnicy sportowej spowodowało naruszenie uformowanego tu w XIX stuleciu krajobrazu kulturowego i najpewniej przyczyniło się do zwiększonej aktywności wandalów odwiedzających otwarty obiekt strzelecki.

„Przystępując do opracowania założeń projektowych należało rozpatrzyć dwie możliwe wersje. Pierwsza z nich to nawiązanie do ukształtowanego tradycją typowego, niewielkiego cmentarza miejskiego. Kompozycja przestrzenna starego cmentarza w Biłgoraju została całkowicie zatarta i nie wiadomo jak dawniej wyglądała. Ocalałe nagrobki i rozrzucone fragmenty zniszczonych nagrobków rozmieszczone są w dwóch

herein. Luckily, the decision was not executed in Biłgoraj. In order to save the remains of the old necropolis, its legal protection was sanctioned in 1977 by entering it into the Regional Monument Inspector's register of monuments under no. A/173⁴³.

“Until the 1960s, the old cemetery was enclosed with a wooden fence built-in between brick pillars; next to a large, brick gate, there was a ‘mortuary’, trees grew in the cemetery. The cemetery, though abandoned, was treated by the nearby residents as *sacrum*, and therefore respected. After 1960, gradual devastation of the cemetery began, trees were cut down, tombstones stolen. People started to pasture cows in the cemetery, a path to the neighbouring settlement was drawn. The immediate surroundings changed as well – a shooting range was built next to the western edge, and a washhouse next to the southern one”⁴⁴.

The Regional Monument Inspector's intention in 1977 was unambiguous – to save one of the oldest cemeteries of the former Zamość voivodeship. It was

11-18. Zdewastowana północna część cmentarza. Fot. K. Garbacz, 1980

11-18. Devastated northern part of the cemetery. Photo by K. Garbacz, 1980

grupach nie pozwalających na próbę hipotetycznego wyznaczenia pierwotnych kwater. Wiadomo nadto, że już w 1848 r. cmentarz był »przepełniony« a więc 30 lat przed zamknięciem były wykorzystane wszystkie wolne miejsca. Każda próba odtworzenia kompozycji dawnego cmentarza byłaby w istocie projektem całkowicie nowym, a właściwie makietą w skali 1:1. Cmentarz bowiem to nie tylko nagrobki, to przede wszystkim – jak sama nazwa wskazuje – miejsce spoczynku zmarłych, groby kryjące prochy ludzkie uczuciowo związane z żyjącymi, przestrzeń kultowa i sakralna. (...)

Projektując założenie przestrzenne przyjęto jako podstawę kompozycji aleję centralną od zachowanej dawnej bramy wejściowej. Aleja ta byłaby główną osią widokową na przeniesioną na teren cmentarza kaplicę drewnianą usytuowaną na obszernej polanie, tworzącej rodzaj małego cmentarza przykościelnego.

Tuż za bramą wejściową, po obydwu stronach alei centralnej, odgałęzia się aleja obwodnicowa obiegająca cmentarz w pobliżu jego obrzeży. W części południowej wpisano krąg przedzielony aleją główną, pozwalającą na uzyskanie dwóch dodatkowych kwater.

Przestrzenie podzielone alejami tworzą sektory wyznaniowe: rzymskokatolicki, unicki i prawosławny oraz sektory specjalne jak wojenny, nagrobków o szczególnej wartości artystycznej powstałych w lokalnych warsztatach kamieniarskich³⁷ (il. 19).

W latach 80. i na początku lat 90. XX wieku wydawało się, że jedynym sposobem ocalenia resztek biłgorajskiej nekropolii jest urządzenie lapidarium. Te nieliczne nagrobki i pomniki, zachowane *in situ*, miały być uzupełnione o obiekty pochodzące z innych cmentarzy Zamojszczyzny. Wstępny projekt lapidarium cmentarnego w Biłgoraju, opracowany przez Jana Górkę, przewidywał zgromadzenie nagrobków oraz pomników, które – zagrożone zniszczeniem – znajdowały się na zamkniętych, opuszczonych lub likwidowanych nekropoliach. Teren założenia planowano obsadzić drzewami i krzewami, otoczenie uporządkować, strzelnicę zlikwidować. Plan zakładał translokację zabytkowych budynków (dworek, dom miejski, chałupa), w których znalazłoby się miejsce na siedzibę obsługi lapidarium, magazyn oraz pracownię kamieniarską. Pomiędzy cmentarzem a pobliską ul. Bagienną, na terenie dawnej cegielni, J. Górka proponował urządzenie niedużego arboretum⁴⁸.

one of 294 Christian (Roman Catholic, Greek Catholic and Orthodox) necropolises, over 100 of which at the time were closed or abandoned and lacked care. Jan Górak's words, written over 20 years ago, are very current today. He stated that some of these cemeteries "will fall into further devastation and – as life has proven – there is no way of possibly securing them. The cemeteries become overgrown with bushes and weeds, the graves collapse, there is less and less tombstones, acts of profanation happen. There are never any perpetrators"⁴⁵.

In the case of the Biłgoraj cemetery, the conservator was aware that the decision alone would not put its devastation to a halt, and a more effective way of protecting this historical and sacred site would be required. The only reasonable solution at the time was to transform the necropolis into a tomb sculpture lapidarium, functioning as a division of the Folk Craft Museum in Biłgoraj. It took ten years since entering the cemetery into the register of monuments to convince the voivodeship and municipal authorities that the idea to create the lapidarium was right, and the complex design was created in 1987. Upon its acceptance by the General Monument Inspector in Warsaw, it allowed applying for financial resources for initial works, consisting of re-fencing the cemetery and reconstructing the undertaker's building⁴⁶.

By that time, the Biłgoraj necropolis was almost completely devastated. Jan Górak mentions three tombstones, one stone cross and four grave slabs preserved in one piece. The scale of destruction is confirmed by the photographic documentation which I prepared in 1980. Devastated tombstones, dug-up graves, ruined fence – these are examples of exceptional barbarism and lack of any kind of sensitivity (fig. 8-18). Constructing the shooting range by the eastern section of the cemetery fence in the 1970s damaged the cultural landscape formed in this place in the 19th century and most likely contributed to increased activity of vandals, who visited the open shooting range.

"In developing the complex design, two possible versions had to be considered. The first one is a reference to a typical, small municipal cemetery, shaped by the tradition. The spatial composition of the old cemetery in Biłgoraj was completely effaced and its former shape remains unknown. The remaining tombstones

Lapidarium cmentarne jako „zło konieczne”

Próby ratowania biłgorajskiego cmentarza zbiegły się z czasem ogólnej dyskusji na temat stanu zachowania nekropolii w Polsce i ich szybko postępującej degradacji w 2. połowie XX wieku. Niejednokrotnie były one obiektem barbarzyńskiej działalności wandalii, ale i zamierzonej polityki PRL-owskich władz, nakazujących likwidację tych już nieużytkowanych⁴⁹.

„Z problemem braku miejsc na nowe pochówki na cmentarzu – pisał Tadeusz Rudkowski – wiąże się jeszcze inne, groźne zjawisko, które rozpowszechniło się głównie na cmentarzach położonych na tzw. ziemiach odzyskanych. Chodzi tu o wtórne wykorzystywanie istniejących grobów, a zwłaszcza pomników nagrobnych. W takich przypadkach usuwa się z krypty wszystkie trumny, z nagrobka skuwa inskrypcje, wprowadzając nowe. Lojalnie trzeba przyznać, że są autorzy dopuszczający takie postępowanie. Argument stanowi lepsze wykorzystanie przestrzeni grzebalnej cmentarza, a także zabytkowych nagrobków i reprezentowanych przez nie wartości artystycznych. Naszym zdaniem to stanowisko ociera się o pojęcie kradzieży. Przedstawiony tryb postępowania wynikał z powojennych założeń politycznych władz państwowych, kiedy to niszczone bez pardonowo wszelkie ślady po poprzednich gospodarzach tych terenów. A ponieważ złe przykłady szybko upowszechniają się, kilkakrotnie już spotykaliśmy się z podobną praktyką stosowaną w innych regionach kraju.

Działaniem konserwatorskim, po którym wiele sobie obiecywano, były lapidaria. W praktyce próby ich tworzenia spowodowały na cmentarzach zabytkowych więcej złego niż dobrego. (...) Lapidarium jest miejscem, gdzie trafiają zabytkowe lub cenne artystycznie nagrobki w sytuacji, w której pozostawienie na miejscu grozi im niechybną zagładą. Pierwsze lapidaria cmentarne, powstające na początku lat 80. XX w., ściśle odpowiadały tej zasadzie. Pozytywne oceny podjętych wówczas przedsięwzięć, między innymi w mediach, spowodowały, że wielu gospodarzy cmentarzy, a także niektórzy wojewódzcy konserwatorzy zabytków zapragnęli się »wykazać«, tworząc własne lapidaria. Najczęściej wybierano najstarsze nagrobki i przenoszono je na określone miejsce cmentarza albo nawet poza jego ogrodzenie.

and scattered fragments of destroyed tombstones are located in two groupings, which do not allow to hypothetically determine the original quarters. It is also known that as early as 1848, the cemetery was ‘overcrowded’, therefore 30 years prior to its closing all the free lots had been used up. Every attempt to recreate the composition of the old cemetery would indeed be an entirely new project, or, actually, a 1:1 scale model. That is because the cemetery is not just the tombstones, it is primarily a resting place for the dead, graves with human ashes, emotionally connected with the living, a cult and sacred space. (...)

In creating the spatial design, the central path, running from the old entrance gate, was assumed as the basis of the composition. This path would have been the main view corridor for the wooden chapel transferred to the cemetery, situated on the spacious meadow, creating a kind of a small church cemetery.

Just beyond the entrance gate, on both sides of the central path, the ring path branches out, running around the entire cemetery, close to its edges. In the southern section, a ring divided by the main path was inserted, allowing for creation of two additional lots.

The spaces partitioned with the paths make up religious sectors: Roman Catholic, Greek Catholic and Orthodox, as well as special sectors, such as the war sector, sector of tombstones of outstanding artistic value created in the local stone-carving workshops³⁷ (fig. 19).

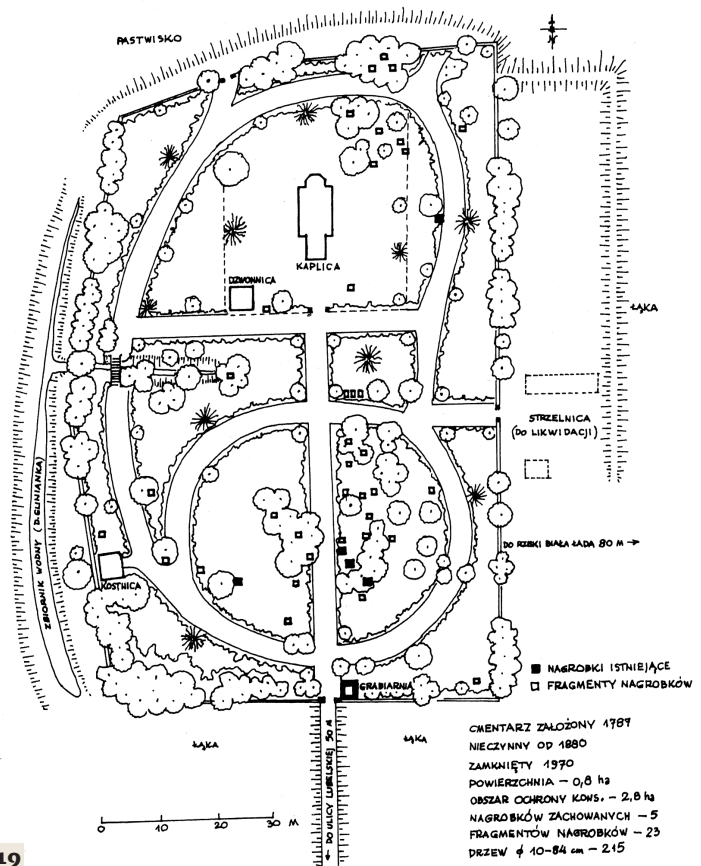
In the 1980s and early 1990s, it had appeared that the only way to save the remains of the Biłgoraj necropolis is to establish the lapidarium. These few tombstones and statues preserved *in situ* were to be complemented with objects from other cemeteries of the Zamość region. The initial design of the cemetery lapidarium in Biłgoraj, created by Jan Górak, included aggregating tombstones and statues which – endangered with destruction – were in the closed, abandoned or liquidated necropolises. The plan was to plant trees and bushes in the complex, clean up the surrounding area and liquidate the shooting range. It also included translocation of monument buildings (manor house, townhouse, cottage). These would house the seat of the lapidarium staff, storage and stoneworking shop. J. Górak proposed to arrange a small arboretum in the old brick factory between the cemetery and the nearby Bagienna Street⁴⁸.

Szkodliwość takiego działania jest oczywista. Cmentarz traci na tym najbardziej wartościowe elementy, które wyrwane z kontekstu i demonstrowane w sposób muzealny są całkiem inaczej odbierane przez odwiedzających cmentarz bądź są przez nich niedostrzegane. Twórcy takich lapidariów zapominają o podstawowej funkcji nagrobka, którą jest informowanie, że w miejscu jego ustawienia jest pochowany konkretny człowiek. Przeniesienie nagrobka na inne miejsce, np. do lapidarium, pozbawia zmarłego osobowości, likwiduje znak, gdzie można składać dowody pamięci o nim w postaci kwiatów czy zniczy, a w konsekwencji przyczynia się do wcześniejszego o nim zapomnienia³⁰.

Tak więc koncepcja urządzania lapidariów spotkała się ze sprzeciwem części środowiska zajmującego się ochroną zabytkowych cmentarzy. Tadeusz Rudkowski przywołuje sprawę tworzenia lapidarium na cmentarzu we Wschowie, w województwie lubuskim, gdzie w sposób barbarzyński dopuszczono się dewastacji historycznej architektury i rzeźby nagrobnej, usuwając między innymi nagrobki z początku XVII wieku, a także wszystkie powstałe po 1850 roku³¹. Autor koncepcji urządzenia tego lapidarium, pomimo sprzeciwu i interwencji dwóch kolejnych wojewódzkich konserwatorów zabytków, doprowadził do zrównania z ziemią wschowskiej nekropolii po to tylko, by zwieźć i ustawić tu najciekawsze nagrobki z okolicznych cmentarzy, między innymi ze Szlichtyngowej (60 rzeźbionych płyt nagrobnych)³².

Tadeusz Rudkowski podkreśla, że tworzenie lapidarium to naruszenie struktury cmentarza, który jako zespół składa się z czterech podstawowych elementów: grobów, nagrobków, zieleni cmentarza (zwłaszcza wysokiej) oraz urbanistyki. Ochrona cmentarzy to zachowanie tych czterech elementów. Musi pozostać układ

WSTĘPNY PROJEKT LAPIDARIUM CMENTARNEGO W BIŁGORAJU

19

The cemetery lapidarium as a 'necessary evil'

Attempts to save the Biłgoraj cemetery coincided with general discussion on the state of conservation of necropolises in Poland and their quickly advancing degradation in the second half of the 20th century. They were frequently targets of barbaric activity of vandals, but also of the intentional policy of the PRL authorities, who ordered liquidation of the disused ones⁴⁹.

“The problem of lack of space for new burials in the cemetery – Tadeusz Rudkowski wrote – is connected with another dangerous phenomenon which has spread especially throughout the cemeteries located in the so-called Recovered Territories. The issue is re-using the existing graves, especially grave statues. In such cases, all coffins are removed from a crypt, inscriptions are removed from tombstones and new ones are inscribed. It must be admitted that some authors allow for such behaviour. The argument for it is better use of the burial space of a cemetery, as well as old tombstones and their artistic value. In our opinion, such position borders on the notion of theft. The presented mode of action was a result of the

19. Wstępny projekt lapidarium cmentarnego opracowany przez Jana Góraka, reprod. z: J. Górak, *Lapidarium cmentarne w Biłgoraju. Projekt*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994, ryc. 31

19. Preliminary design of the cemetery lapidarium, developed by Jan Górak, reproduction from: J. Górak, *Lapidarium cmentarne w Biłgoraju. Projekt*, [in:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warsaw 1994, fig. 31

alei i ścieżek, utrzymana łączność miejsca pochówku z nagrobkiem, a także właściwie pielęgnowana zieleń. Tworzenie lapidarium, skutkujące przerwaniem więzi nagrobków z miejscem pochówku zmarłych i translokacją ich do obcych miejsc, powinno być ostatecznym rozwiązaniem w sytuacji, kiedy zawiodły sposoby ratowania ich w miejscu pierwotnym⁵³.

Nabrzmiałe problemy z zachowaniem zabytkowych cmentarzy nadal są szczególnie widoczne na obszarze Polski zachodniej i północnej, gdzie przez lata mniej lub bardziej świadomie były niszczone nieczynne nekropolie ewangelickie. Tu niejednokrotnie jedynym ratunkiem dla zachowania materialnych śladów funeralnego dziedzictwa jest stworzenie lapidarium. „Przez długi czas Ziemie Zachodnie (lub Ziemie Odzyskane) stanowiły swoiste »ziemie niczyje«, z atmosferą tymczasowości i swoistym przyzwoleniem na rozkradanie mienia »poniemieckiego« – z plądrowaniem mogił na cmentarzach włącznie (dotyczy to również żydowskich kirkutów). Należy pamiętać, że historyczne nekropolie nie były chronione prawem, raczej nie wpisywano ich do rejestru zabytków. Władze centralne uporczywie szukały »słowiańskości« Pomorza Zachodniego, »piastowskich korzeni«; ochrona, czy choćby dbałość o relikty »poniemieckie« nie były dobrze widziane. Dotyczy to zresztą całej spuścizny kulturowej (...).

W ostatnich kilkunastu latach na obszarze tzw. Ziemi Odzyskanych wzrosło zainteresowanie historią swoich małych (prywatnych) ojczyzn. Kolejne pokolenia mieszkańców (bez określonego bagażu wojennych doświadczeń) budują swoją tożsamość, także w oparciu o trudną i skomplikowaną przeszłość Pomorza Zachodniego. Niejednokrotnie są inicjatorami powstania lapidariów w swoich miejscowościach, lub opiekują się zaniedbanymi cmentarzami. Edukacja – już na poziomie szkoły podstawowej – odgrywa w tym wypadku fundamentalną rolę. Także społeczności lokalne, samorządy terytorialne, parafie, stowarzyszenia działają coraz liczniej na rzecz ochrony krajobrazu kulturowego, często w porozumieniu z dawnymi mieszkańcami danych miejscowości. Powstające lapidaria zarówno na terenach przykościelnych jak i w granicach dawnych cmentarzy wiejskich stanowią swoisty dowód zaakceptowania przeszłości⁵⁴.

Cmentarze, obok kościołów, kapliczek i krzyży przydrożnych, przez stulecia należały do obiektów

post-war policy of the government authorities, when all signs of the previous inhabitants of these territories were destroyed without remorse. And because bad examples quickly become popular, we have encountered such practice in other regions of the country several times.

The lapidaria were a very promising method for preserving the monuments. In reality, attempts to establish them caused more bad than good in old graveyards. (...) A lapidarium is a place where old or artistically valuable tombstones are placed in situations where leaving them in their original place means their inevitable destruction. The first lapidaria, established in the early 1980s, strictly adhered to this principle. Positive response to the actions taken at that time, for instance from the media, caused many cemetery administrators, as well as some Regional Monument Inspectors, to want to 'show initiative' by creating their own lapidaria. Usually, the oldest tombstones were selected and moved to a specified place in the cemetery or even outside of it.

Such actions are obviously detrimental. This way, the cemetery loses the most valuable elements. These elements, in turn, devoid of context and presented as if in a museum, are perceived by the visitors in a completely different way or ignored entirely. Creators of such lapidaria tend to forget the basic function of a tombstone which is to inform that a specific person is buried underneath it. Moving a tombstone to a different location, e.g. to a lapidarium, takes away the dead person's identity, removes the sign indicating where to place the tokens of memory in the form of flowers or lights, and ultimately contributes to the person's passing into oblivion⁵⁰.

Therefore, the concept of establishing lapidaria has met with opposition from a part of the old cemetery preservation milieu. Tadeusz Rudkowski recalls the case of creating a lapidarium in a cemetery in Wschów, Lubusz Voivodeship, where the historical architecture and tomb statues were barbarically devastated, e.g. through removal of tombstones from the early 17th century, as well as all the tombstones created after 1850⁵¹. Author of the concept to establish this lapidarium, despite opposition and interventions of two successive Regional Monument Inspectors, had the Wschów necropolis levelled, only to use this place for aggregating the most interesting tombstones from

sakralnych wtopionych w otwarty lub miejski krajobraz. Postępujące zmiany kulturowe i obyczajowe, skutkujące laicyzacją społeczeństw, powodują, że *sacrum* w ich życiu coraz bardziej traci na znaczeniu. Nie bez wpływu na zubożenie wobec tej sfery mają zmiany historyczne, co szczególnie obserwuje się w Polsce na terenach zachodnich i północnych. Wystarczy prześledzić losy wspomnianych cmentarzy ewangelickich, które w ciągu kilkudziesięciu lat uległy zniszczeniu nie tylko wskutek działań powojennej administracji PRL-owskiej, lecz także barbarzyństwa zwykłych ludzi. Przez lata niszczone i całkowicie usuwano z cmentarzy nagrobki, niejednokrotnie pozbawiano je także roślinności, stanowiącej przecież integralną część tych założen. Na terenie Niemiec tereny cmentarne, włączone w system zieleni miejskiej, traktowane są także jako parki i zieleńce. Tradycja estetycznego zarządzania cmentarzy ewangelickich, nie tylko w miastach, gdzie traktowane były również jako bogate w zieleń ogrody, tkwi głęboko w kulturze religijnej i społecznej. Ich lokalizacja była starannie dobrana, często w pobliżu miejscowości, na terenie charakteryzującym się pięknymi walorami krajobrazowymi – wśród pól, na skraju lasu czy w samym lesie⁵⁵.

Na terenie województwa lubuskiego od kilku lat zabytkowe cmentarze ewangelickie i katolickie dokumentuje ks. Robert Kufel. Bogata dokumentacja fotograficzna, uzupełniona krótkimi notatkami o historii założen, jest sukcesywnie zamieszczana w kolejnych publikacjach książkowych⁵⁶. Fotografie obrazują obecny stan nekropolii, w większości zdewastowanych i zachowanych w stanie szczątkowym. W opracowaniu stanowiącym pierwszy tom tej dokumentacji autor, wspominając ogólnie dzieje cmentarzy zakładanych poza miastami, odnosi się do wyglądu tych, „które funkcjonowały do 1945 roku na terenie obecnego województwa lubuskiego. W XIX wieku miejsca pochówków przybrały znane nam kształty. Pojawiły się wytyczone alejki i kwatery. Na wielu cmentarzach główne aleje zostały skrzyżowane pod kątem prostym, a na miejscu skrzyżowania stawiano kaplicę lub krzyż. Taki układ przestrzenny miał charakter symboliczny i sakralny – zmarli zostali ułożeni pod krzyżem Chrystusa, oczekując na zmartwychwstanie. Sadzono drzewa i krzewy, które wydzielają uroczę cmentarne zakątki. Cis i czarna bez, nazwane »roślinami śmierci«, uzupełniały dęby, lipy, topole, jodły i świerki. Uroku

the cemeteries in the area, including 60 sculpted grave slabs from Szlichtyngowa⁵².

Tadeusz Rudkowski stresses the fact that creating a lapidarium interferes with the structure of cemetery, which as a complex comprises of four basic elements: graves, tombstones, the cemetery greenery (especially tall greenery) and spatial planning. Cemetery protection consists of preserving these four elements. Layout of paths must remain, unity of the burial place and the tombstone must be maintained, and the greenery must be properly taken care of. Establishing a lapidarium, which results in disconnecting the tombstones from the burial places and translocating them to foreign locations, should be the ultimate solution in a situation, when means of preserving them in their original place have failed⁵³.

Vital problems with preserving old cemeteries are particularly visible in western and northern Poland, where, more or less consciously, closed Evangelical necropolises have been destroyed for years. In these cases, establishing a lapidarium is often the only way of preserving the material signs of funeral heritage. “For a long time, the Western Territories (or the Recovered Territories) were a kind of a ‘no-man’s land’, with the atmosphere of temporariness and a kind of an acquiescence for robbing the ‘post-German’ property – including the plunder of graves in the cemeteries (this also pertains to Jewish cemeteries). It should be remembered that the historical necropolises were not protected by the law, they were rarely entered into the register of monuments. The central authorities were incessantly searching for the ‘Slaviness’ of the Western Pomerania, ‘Piast roots’; protection of the ‘post-German’ relics, or even taking care of them, was not welcome. This pertains to the entirety of the cultural heritage (...).

During the last two decades, the so-called Recovered Territories have seen an increased interest in the history of their small (personal) homelands. Successive generations of residents (without a specific burden of war-time experience) are building their identity, also based on the difficult and complicated past of the Western Pomerania. They often initiate establishing lapidaria in their towns or villages, or take care of the neglected cemeteries. Education – as early as elementary school – plays an essential role in this case. Local communities, local governments, parishes,

dodały kolorowe kwiaty oraz zielone bluszcz i bukszpany. Zieleń stanowiła tło wpisanych w nią grobów. Ukwiecone cmentarze zaczęły bardziej przypominać parki i ogrody, niż pola śmierci³⁷.

Jak wspomniano wyżej, po II wojnie światowej, po przesunięciu granic, niemieckie cmentarze nie wzbudzały powszechnego zainteresowania zarówno wśród społeczności, jak i nowej władzy. Ich niszczenie

associations also become more active in protecting the cultural landscape, often in co-operation with former residents of their towns and villages. The emerging lapidaria, both next to churches and within the borders of old village cemeteries, are a kind of a sign of accepting the past³⁴.

Cemeteries, next to churches, chapels and roadside crosses, for centuries were treated as sacred sites, embedded in open or urban landscape. Continuing changes in culture and morals, resulting in secularisation of societies, cause the *sacrum* in their lives to lose significance. Historical changes have also had an impact on the growing indifference towards this domain, which is especially observable in the western and northern Poland. It suffices to track the history of the aforementioned Evangelical cemeteries, which were destroyed during the past several decades not only due to the actions of the post-war PRL administration, but also as a result of barbarism of regular people. For years, tombstones have been destroyed and completely removed from cemeteries. Greenery, which is also an integral part of these complexes, was often removed as well. In Germany, the cemetery areas, incorporated in the complexes of municipal greenery, are treated as parks or gardens. The tradition of aesthetic arrangement of Evangelical cemeteries, not only in cities, where they were also treated as gardens, rich in greenery, is deeply rooted in the religious and social culture. Their location was carefully selected, often close to towns or villages, in beautiful landscapes – among fields, on the edge of a forest or in the forest itself³⁵.

In the Lubusz Voivodeship, Rev. Robert Kufel has documented old Evangelical and Roman Catholic cemeteries for several years. Rich photographic documentation, complemented with short notes on the complexes' history, is successively published in books³⁶. The photographs picture the current condition of the necropolises, mostly devastated and preserved in residual state. In his essay constituting the first volume of this documentation, the author, recalling the general history of cemeteries established outside of cities, refers to the appearance of those "which were functioning until 1945 in the present-day Lubusz Voivodeship. In the 19th century, the burial places assumed the forms we know nowadays. Paths and lots have been drawn. In many cemeteries, the main paths

rozpoczęli czerwonoarmiści, poszukujący kosztowności w grobach. Następni pojawili się miejscowi lub przyjezdni szabrownicy, którzy demontowali kamienne nagrobki i żelazne ogrodzenia w celu wtórnego ich wykorzystania. Likwidację wielu cmentarzy przeprowadzono w oparciu o decyzje władz administracyjnych, a nawet na mocy jednego z artykułów Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁸.

Powyższe uwagi można odnieść nie tylko do cmentarzy ewangelickich. W podobnej sytuacji było wiele nekropolii, na których zostali pochowani wyznawcy wszystkich religii, od stuleci obecni na ziemiach polskich. W skali całego kraju likwidacja pierwszych cmentarzy żydowskich rozpoczęła się już w okresie okupacji hitlerowskiej z rozkazu nazistów. Następne zniszczenia przyniosły czasy Polski Ludowej, kiedy to w zapomnienie popadło wiele założeń greckokatolickich, ukraińskich, a nawet powstańczych i wojennych. Pisał i mówił o tym Tadeusz Rudkowski⁹, pisał też Wiktor Zin, dzieląc grobowce na polskich cmentarzach „na te, które potrafią do nas przemówić, i te, które dar mowy na wieki utraciły”. O utrzymanie historycznych nekropolii trzeba ciągle zabiegać, trzeba też walczyć o zachowanie dla potomnych zabytkowych nagrobków. „Jeśli przyszłe pokolenia osądzając nas znajdą – być może – okoliczności usprawiedliwiające obojętność współczesnych ludzi w stosunku do dawnych polskich wsi, miasteczek, rzek i lasów, do polskiego krajobrazu kulturowego jako całości, to nigdy nie wybaczą nam bezduszności w stosunku do cmentarzy, które giną i zatracają się na naszych oczach”¹⁰.

Obecnie, po latach zaniedbywania i niszczenia, „rośnie zainteresowanie tematem cmentarzy i troska o ich zachowanie na przyszłość, jako ogólnoludzkich

have intersected at right angle, and a chapel or a cross were placed on the junction. Such spatial planning was symbolic and referred to the *sacrum* – the dead were buried beneath the Christ’s cross, awaiting resurrection. Trees and bushes were planted, creating enchanting cemetery corners. Yew and elderberry, known as the ‘plants of death’, were complementing oaks, linden, poplars, firs and spruces. Colourful flowers, green ivy and boxwood added the charm. Greenery served as the background for the graves embedded in it. Blooming cemeteries began to resemble parks and gardens more than plains of death”⁷.

As mentioned above, after World War II, when the borders were moved, German cemeteries did not cause general interest neither among the society, nor in the new government. Their destruction was initiated by the Red Army soldiers who were searching for valuables in the graves. Then, local and travelling looters appeared, dismounting tombstones and iron fences in order to re-use them. Many cemeteries were liquidated based on decisions of administrative authorities, and even under one of the articles of the Act of 31 January 1959 on cemeteries and burying the dead⁸.

The above remarks pertain not only to the Evangelical cemeteries. Many necropolises in which representatives of all the religions, present on Polish territories for centuries, had been buried were in a similar position. In the scale of the entire country, liquidation of the first Jewish cemeteries had begun as early as the German occupation, on Nazi orders. The Polish People’s Republic brought about further destruction. Many Greek Catholic, Ukrainian, and even partisan and war-time complexes fell into oblivion. Tadeusz Rudkowski⁹ wrote about it; so did Wiktor Zin, who divided the tombs in Polish cemeteries into “those which can speak to us, and those which have lost their voice for ever”. We must constantly advocate for maintaining the old necropolises, we must also fight for preservation of the old tombstones for the future generations. “Should the future generations – maybe – find in judging us any circumstances excusing the indifference of the contemporary people regarding the old Polish villages, towns, rivers and forests, regarding the Polish cultural landscape as a whole, they shall never forgive us the heartlessness towards the cemeteries, which decay and fall into oblivion before our eyes”¹⁰.

20. Zachodnia część starego cmentarza z nowymi kwaterami. Fot. W. Garbacz, 2015

20. Western part of the old cemetery with new lots. Photo by W. Garbacz, 2015

21. Kolumbarium założone w północno-zachodniej części nekropolii. Fot. W. Garbacz, 2015

21. Columbarium located in the north-western part of the necropolis. Photo by W. Garbacz, 2015

22. Zdevastowana północna część cmentarza. Fot. W. Garbacz, 2015

22. Devastated northern part of the cemetery. Photo by W. Garbacz, 2015

23

dóbr kultury duchowej i materialnej. Cieszy porządkowanie dawnych terenów grzebalnych, umieszczanie tablic informacyjnych oraz pamiątkowych obelisków. Na współczesnych cmentarzach powstają lapidaria z ocalonych dawnych nagrobków. Z okazji Święta Zmarłych oraz nabożeństw ekumenicznych zanoszona jest wspólna modlitwa, zapalane są znicze i składane wiązanki kwiatów. Na uznanie zasługują polsko-niemieckie spotkania: rodzin zmarłych z obecnymi mieszkańcami⁶¹.

Odnowiony stary cmentarz w Biłgoraju

W latach 80. XX wieku sądzono, że utworzenie lapidarium na biłgorajskim cmentarzu jest najlepszym rozwiązaniem, dzięki któremu zaistnieje szansa na uratowanie wielu cennych nagrobków pochodzących z cmentarzy Zamojszczyzny. Przystąpiono do rekonstrukcji ogrodzenia i domku grabarza i... na tym prace zakończono. Wkrótce nastąpił kolejny etap dewastacji nekropolii, trwający do początku XXI wieku. Drewniane elementy płotu zostały spalone przez wandalów w ogniskach rozpalanych na cmentarzu. „Niszczono także same grobowce i pomniki – zniknął z północnej części cmentarza np. metalowy pomnik. Wydzierano też tablice nagrobne, zastanawia tylko, po co to komu? Cmentarz zarastał chwastami i krzakami a mogiły, o które nie miał już kto zadbać, w zasadzie zapadły się. W ostatnich latach był już praktycznie całkowicie zdewastowany⁶².

Jeszcze w 2007 roku lokalna prasa donosiła o trwającym niszczeniu biłgorajskiego starego cmentarza. Pojawiły się też informacje o najnowszych planach

Presently, after years of neglect and decay, “[people] are more interested with the issue of cemeteries and care more about preserving them for the future, as common property of spiritual and material culture of all the people. It is a pleasure to see the old burial grounds cleaned up, informational plaques and memorial obelisks mounted. Lapidaria of saved tombstones are created in contemporary cemeteries. On the occasion of the Day of the Dead and ecumenical services, there are collective prayers, fires are lit and wreaths of flowers are used to decorate graves and memorials. Polish-German meetings between the families of the deceased and the current residents deserve acknowledgement⁶¹.

Revitalised old cemetery in Biłgoraj

In the 1980s it was thought that creating a lapidarium in the Biłgoraj cemetery is the best solution, giving a chance to save many precious tombstones from the cemeteries of the Zamość region. Reconstruction of the fence and the mortuary began... and that was it. Soon after, the second stage of the necropolis' devastation began, continuing until the beginning of the 21st century. Wooden elements of the fence were burned by vandals in bonfires lit in the cemetery. “The tombs themselves and statues were destroyed as well – e.g. a metal container from the northern part of the cemetery disappeared. The grave plaques were pulled out as well. The only question is: why? The cemetery became overgrown with weeds and bushes, and the graves, having no-one to look after them, basically collapsed. In the recent years it was basically completely devastated⁶².

As recently as 2007, the local press reported the continuing decay of the old cemetery in Biłgoraj. Information about the latest plans regarding the creation of lapidarium and designating a place for new burials were also published. Therefore, the municipal authorities began to change the spatial development plan⁶³. The following year, the Regional Monument Inspector

23. Odrestaurowane ogrodzenie z bramą wejściową i domkiem grabarza. Fot. K. Garbacz, 2011

23. Renovated fence with the entrance gate and the undertaker's house. Photo by K. Garbacz, 2011

związanych z urządzeniem lapidarium i wyznaczeniem miejsca na nowe pochówki. W związku z tym władze miasta przystąpiły do zmiany planu zagospodarowania przestrzennego⁶³. Rok później wojewódzki konserwator zabytków wydał zgodę na założenie w części cmentarza nowych jedno- lub dwupoziomych grobów oraz na budowę kolumbarium z przeznaczeniem na pochówki urnowe. Zachowane miały być stare nagrobki w obrębie części przeznaczanej na lapidarium, odnowiona brama wejściowa oraz odtworzony domek grabarza⁶⁴. W 2008 roku przygotowano opracowanie odnoszące się do założeń projektowych⁶⁵, po czym przystąpiono do intensywnej pracy i już dnia 19 lipca 2009 roku na cmentarzu została odprawiona uroczysta msza święta pod przewodnictwem księdza biskupa Wacława Depo. Podczas mszy dokonano poświęcenia krzyża oraz ossarium, w którym składane są szczątki parafian dawniej pochowanych na tej nekropolii⁶⁶. W 2015 roku nastąpił drugi etap urządzania

approved creating new one- and two-storey tombs in a part of the cemetery, as well as construction of columbarium for urn burials. Old tombstones in the area assigned for the lapidarium were to be preserved. The entrance gate was to be revitalised and the mortuary – reconstructed⁶⁴. In 2008, a document referring to the design project was developed⁶⁵, upon which intensive works were commenced and as soon as 19 July 2009, an official mass was celebrated in the cemetery by Bishop Wacław Depo. The mass included consecration of the cross and the ossuary in which the remains of parishioners formerly buried in this necropolis are rested⁶⁶. In 2015, the second stage of arranging the cemetery in Lubelska Street commenced, consisting in building two-storey concrete tombs and a columbarium on its western side. There are no old tombstones in this part of the necropolis⁶⁷ (fig. 20-22).

During the process of bringing this oldest cemetery back to the community of Biłgoraj, tombstones which have survived fifty years of devastation were unveiled (fig. 23-29). This is how long has passed since the necropolis was closed in 1959. It was now possible to read the inscriptions on the statues, including the oldest one. It commemorates Tekla Okoniewska, *née*

24-29. Stary cmentarz w Biłgoraju po zakończeniu pierwszego etapu rewitalizacji. Fot. K. Garbacz, 2011

24-29. Old cemetery in Biłgoraj after the first stage of revitalisation. Photo by K. Garbacz, 2011

30

31

32

cmentarza przy ul. Lubelskiej, polegający na budowie po jego zachodniej stronie dwupoziomowych grobów betonowych oraz kolumbarium. Ta część nekropolii pozbawiona jest zabytkowych nagrobków kamiennych⁶⁷ (il. 20-22).

W trakcie przywracania społeczności biłgorajskiej tego najstarszego cmentarza nastąpiło odsłonięcie nagrobków, które przetrwały pięćdziesięcioletnią dewastację (il. 23-29). Tyle bowiem czasu minęło od momentu zamknięcia nekropolii w 1959 roku. Zaistniała możliwość odczytania inskrypcji na pomnikach, wśród których zachował się ten najstarszy. Upamiętnia on Teklę z Malinowskich Okoniewską, zmarłą 16 listopada 1787 roku w wieku 47 lat (il. 30). Wśród innych obiektów nagrobnych można zauważyć płytę położoną na grobie księdza Antoniego Zieniewicza, administratora greckokatolickiej świątyni w Biłgoraju, zmarłego 8 maja 1831 roku⁶⁸ (il. 31). Zachował się również nagrobek jednego z żołnierzy 25 Pułku Kozaków Dońskich z inskrypcją w języku rosyjskim (data zgonu nieczytelna)⁶⁹ (il. 32).

Tak więc z powrotem zostały ustawione kamienne nagrobki, wcześniej przewrócone i porzucone wśród dziko rosnących samosiejek. Między tymi pomnikami leżą proste płyty o coraz słabiej czytelnych inskrypcjach. Znowu można przywoływać nazwiska wspomnianych wyżej biłgorajskich parafian. Po odczyszczeniu nagrobków przywrócono kolejne nazwiska, na przykład Marianny Batorskiej (zm. 1836), Anny Malinowskiej (zm. 1820?), Marii Zieniewicz Paciorowskiej (zm. 1876) czy Felicjanny Niewiadomskiej

Malinowska, d. 16 November 1787, aged 47 (fig. 30). Among other tomb monuments, there is slab on the grave of Rev. Antoni Zieniewicz, administrator of the Greek Catholic temple in Biłgoraj, d. 8 May 1831⁶⁸ (fig. 31). There is also a preserved tombstone of one of the soldiers of the 25th Don Cossacks Regiment, with inscription in Russian (date of death illegible)⁶⁹ (fig. 32).

And so, the tombstones were set again, previously fallen and abandoned among overgrowing weeds. Between these monuments lie simple slabs, inscriptions on them less and less legible. Names of the Biłgoraj parishioners mentioned above may be recalled once again. Upon the revitalisation of the tombstones, more names have been recovered, e.g. that of Marianna Batorska (d. 1836), Anna Malinowska (d. 1820?), Maria Zieniewicz Paciorowska (d. 1876) or Felicjanna Niewiadomska, *née* Piasecka, who “having lived for 28 years, having lost two children and becoming gravely ill, moved on to eternity on 24 July 1875. We pray to God for her soul and the souls of her children, who rest here under the stone”. The newest tombstones in the cemetery have been revealed as well: of Agnieszka Kłoskowa *née* Masłowska (d. 1872), Honorata Ciosowa, *née* Łazarowicz (d. 1877), Franciszka Raczyńska, *née* Matraś (d. 1878) and Maria *née* Kasperowska? (d. 1879) (fig. 33).

It is known that devastating closed and abandoned cemeteries is a common phenomenon in our country. On the example of the Biłgoraj complex, I wanted to illustrate the years-long process of post-war destruction of one of these necropolises, which

z Piaseckich, która „przeżywszy lat 28, po stracie dwojga dzieci wpadłszy w ciężką chorobę dnia 24 lipca 1875 r przeniesła się do wieczności. Prosi za iei duszę i duszy dziątek których zwłoki tu poniżej kamienia o westchnienie do Boga”. Odslonięte zostały też najmłodsze na tym cmentarzu nagrobki: Agnieszki z Masłowskich Kłóskowej (zm. 1872), Honoraty z Łazarowiczów Ciosowej (zm. 1877), Franciszki Raczyńskiej z Matrasiów (zm. 1878) i Marii z Kasperowskich? (zm. 1879) (il. 33).

Jak wiadomo, dewastowanie zamkniętych i opuszczonych cmentarzy jest w naszym kraju zjawiskiem powszechnym. Na przykładzie biłgorajskiego założenia chciałem pokazać wieloletni proces powojennej destrukcji jednej z tych nekropolii, które bez uszczerbku przetrwały czasy okupacji hitlerowskiej. W samym Biłgoraju Niemcy dokonali całkowitego unicestwienia największego w mieście cmentarza żydowskiego, usuwając wszystkie macewy i wycinając całą roślinność, w tym wiekowe dęby⁷⁰. Niestety, dzieła zniszczenia starego cmentarza rzymskokatolickiego dokonali sami mieszkańcy miasta w 2. połowie XX wieku.

Szkoda, że w Biłgoraju tak późno przystąpiono do ratowania resztek tej starej nekropolii i że wcześniej zabrakło naśladowców Jerzego Waldorffa, który przed laty zainicjował kwestę na odnowę zabytkowych nagrobków na warszawskich Powązkach. Od czasu powołania Społecznego Komitetu Opieki nad Starymi Powązkami minęło 40 lat i idea ratowania zabytkowych nagrobków, zapoczątkowana w 1974

33

have survived the period of Nazi occupation without harm. In Biłgoraj itself, the Germans completely annihilated the largest Jewish cemetery in town, removing all the matzevahs and cutting down all the vegetation, including centuries-old oaks⁷⁰. Unfortunately, the old Roman Catholic cemetery was destroyed by the residents themselves in the second half of the 20th century.

It is a shame that saving this old necropolis started so late in Biłgoraj and that before no-one was inspired by Jerzy Waldorff, who initiated fundraising for the renovation of old tombstones in the Warsaw Powązki cemetery. 40 years has passed since the Public Committee for Care of the Old Powązki was founded, and the idea to save the old tombstones, started in Warsaw in 1974, has inspired people throughout the entire country, including Zamość region. In 2007 in Zamość, on the initiative of local journalists, Public Committee for Renovating the Parish Cemetery was founded. The cemetery is a 19th-century complex located near the old town at Peowiaków Street. Thanks to the funds raised during yearly collection on the All Saints Day, two 18th-century lanterns and some of the 19th-century tombstones have been revitalised. Activity – since 2005 – of the Public Committee for Saving the Artefacts of the Cemetery in Hrubieszów, generosity of the donors and support from the Lublin Regional Monument Inspector have allowed for renovation of a large portion of the tombs and tombstones with significant historical and artistic value, dated for the period from the end of the 18th century until the beginning of the 20th century. Every year in Zwierzyniec, starting on 1 November 2006, there also is a fundraising collection at the parish cemetery, where the officials of the Zamość Entail, doctors, priests, teachers and members

30. Najstarszy nagrobek na biłgorajskim starym cmentarzu, ustawiony na grobie Tekli Okoniewskiej, zmarłej 16 listopada 1787 r. Fot. K. Garbacz, 2011

30. The oldest tombstone in the old Biłgoraj cemetery, located at the grave of Tekla Okoniewska, deceased on 16 November 1787. Photo by K. Garbacz, 2011

31. Płyta nagrobna upamiętniająca księdza unickiego Antoniego Zieniewicza, zmarłego w 1831 r. Fot. K. Garbacz, 2011

31. Grave slab commemorating Greek Catholic priest Antoni Zieniewicz, deceased 1831. Photo by K. Garbacz, 2011

32. Nagrobek żołnierza z 25 Pułku Kozaków Dońskich. Fot. K. Garbacz, 2009

32. Tombstone of a soldier of the 25th Regiment of Don Cossacks. Photo by K. Garbacz, 2009

33. Jeden z najmłodszych nagrobków, poświęcony Agnieszce z Masłowskich Kłóskowej, zmarłej w 1872 r. Fot. W. Garbacz, 2015

33. One of the newest tombstones, dedicated to Agnieszka Kłóskowa, née Masłowska, deceased 1872. Photo by W. Garbacz, 2015

roku w Warszawie, znalazła naśladowców w różnych regionach kraju, między innymi na Zamojszczyźnie. W 2007 roku w Zamościu z inicjatywy miejscowych dziennikarzy powołano Społeczny Komitet Odnowy Cmentarza Parafialnego – XIX-wiecznego założenia położonego w pobliżu starówki przy ul. Peowiaków. Dzięki środkom zbieranym podczas corocznej kwesty w Dzień Wszystkich Świętych odnowiono dwie XVIII-wieczne latarnie oraz część nagrobków z XIX stulecia. Dzięki aktywności – od 2005 roku – Spo-

of the 1863 uprising are buried. Old cemetery statues are revitalised by the Friends of Zwierzyniec Society. In Tomaszów Lubelski, the fundraising collection for saving old tombstones is carried out by Czajnia Association, and in the southern part of the Biłgoraj province – by the Public Committee for Caring After the Cemeteries in Łuków Commune⁷¹.

It is worth mentioning that in Zamość, thanks to the funds raised during eight years, 26 tombstones were renovated, including 23 destroyed old tombstones.

34

35

łecznego Komitetu Ratowania Zabytków Cmentarza w Hrubieszowie, hojności darczyńców i wsparciu ze strony Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków odnowiono dużą część grobowców i nagrobków o wysokich walorach historycznych i artystycznych, datowanych na okres od końca XVIII do początków XX wieku. W Zwierzyncu corocznie, począwszy od 1 listopada 2006 roku, również odbywa się kwesta na cmentarzu parafialnym, gdzie pochowani są urzędnicy Ordynacji Zamojskiej, lekarze, księża, nauczyciele, powstańcy z 1863 roku. Odnawianiem zabytkowych pomników cmentarnych zajmuje się Towarzystwo Miłośników Zwierzynca. W Tomaszowie Lubelskim kwestę na rzecz ratowania zabytkowych nagrobków prowadzi Stowarzyszenie Czajnia, zaś w południowej części powiatu biłgorajskiego Społeczny Komitet Opieki nad Cmentarzami w Gminie Łukowa⁷¹.

Warto dodać, że w Zamościu dzięki zebranym w ciągu ośmiu lat funduszom odrestaurowano 26 obiektów, w tym 23 zniszczone zabytkowe nagrobki. W 2015 roku odbyła się już dziewiąta kwesta⁷².

In 2015, ninth collection took place⁷². In Hrubieszów, by 2014, the raised funds allowed to save 24 monuments. The following year, the collection in the cemetery was organised for the eleventh time⁷³. In Zwierzyniec, the money collected during 10 years enabled the renewal of 20 tombstones⁷⁴. Thanks to a similar initiative, some statues in the local parish cemetery in Górecko Kościelne near Józefów Biłgorajski have been revitalised. A public committee was established there in 2007⁷⁵. In the Łuków Commune, the funds raised since 2002 by the first of public committees established in the Zamość region have allowed to conduct works in the cemeteries in Łukowa, Chmielek, Szarajówka, Osuchy and Borowiec. Within 14 years,

34, 35. Biłgoraj, nekropolia przy ul. Lubelskiej, fragment dawnego cmentarza prawosławnego. Fot. K. Garbacz, 2011

34, 35. Biłgoraj, nekropolis in Lubelska Street, fragment of the old Orthodox cemetery. Photo by K. Garbacz, 2011

36, 37. Biłgoraj, nekropolia przy ul. Lubelskiej, zabytkowe pomniki usunięte z grobów. Fot. K. Garbacz, 2011

36, 37. Biłgoraj, nekropolis in Lubelska Street, old statues removed from graves. Photo by K. Garbacz, 2011

36

37

W Hrubieszowie do 2014 roku za pozyskane środki uratowano 24 pomniki, zaś w następnym roku kwestę na cmentarzu organizowano po raz jednasty⁷³. W Zwierzyńcu zebrane w ciągu 10 lat pieniądze umożliwiły odnowienie 20 nagrobków⁷⁴. Dzięki podobnej inicjatywie odnowiono część pomników na miejscowym cmentarzu parafialnym w Górecku Kościelnym koło Józefowa Biłgorajskiego. Społeczny komitet powstał tam w 2007 roku⁷⁵. Na terenie gminy Łukowa fundusze gromadzone od 2002 roku przez pierwszy z założonych na Zamojszczyźnie społecznych komitetów pozwoliły na prowadzenie prac na cmentarzach w Łukowej, Chmielku, Szarajówce, Osuchach i Borowcu. W ciągu 14 lat odnowiono 100 obiektów, głównie kamiennych nagrobków, a także pomników upamiętniających tragiczne wydarzenia związane z powstaniem styczniowym i II wojną światową. Renowacja nagrobków objęła cmentarze rzymskokatolickie oraz cmentarz unicko-prawosławny w Chmielku, na którym w 2007 roku zrekonstruowano 38 krzyży i pomników⁷⁶.

Można mieć nadzieję, że idea tych godnych poparcia lokalnych inicjatyw dotrze również do mieszkańców Biłgoraja i zarządców kolejnych biłgorajskich cmentarzy: tak zwanego nowego, położonego po przeciwnej stronie ul. Lubelskiej oraz nekropolii w Puszczy Solskiej. Obydwa założenia są objęte ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków. Decyzję w sprawie pierwszej nekropolii wojewódzki konserwator zabytków w Zamościu podpisał w 1986 roku, zwracając uwagę w uzasadnieniu na licznie występujące kamienne nagrobki z XIX i początku XX wieku i na drzewostan wyznaczający główne ciągi

100 objects were renovated, mainly tombstones, but also monuments commemorating the tragic events connected with January Uprising and World War II. The tombstones were renovated in Roman Catholic cemeteries and Greek Catholic-Orthodox cemetery in Chmielek; 38 crosses and statues were reconstructed in the latter in 2007⁷⁶.

One can hope that the idea of these admirable local initiatives will eventually reach the people of Biłgoraj and the administrators of Biłgoraj cemeteries: the so-called new one, situated on the opposite side of Lubelska Street and the necropolis in Puszcza Solska. They are both subject to conservation policy under entry in the register of monuments. The decision on the first necropolis was signed by the Regional Monument Inspector in Zamość in 1986; the rationale mentioned numerous tombstones from the 19th and 20th centuries, as well as the greenery marking the main paths and limits of the cemetery⁷⁷. In total, around 250 tombstones from before 1945 have been preserved here; they have diverse shapes and decorations⁷⁸. In the case of the second cemetery complex, located in the former Puszcza Solska village, the Lublin Regional Monument Inspector issued a decision in 2007, according to which the oldest section of the parish cemetery is under conservation policy, together with the fence, gate, tombstones, graves, lots and paths layout⁷⁹. There are approximately 120 tombstones from before 1945 in the Puszcza Solska necropolis, mainly crosses on cuboid pedestals, but with diverse architectural and sculpture decoration⁸⁰.

Despite legal protection of the cemeteries, abandoned or neglected graves are taken over by some of

38. Biłgoraj, cmentarz w Puszczy Solskiej, niszcząca kapliczka nagrobna z 1904 r. ustawiona na grobie Jana Małka. Fot. K. Garbacz, 2011

38. Biłgoraj, cemetery in Puszcza Solska, decaying grave chapel from 1904, placed on the grave of Jan Małek. Photo by K. Garbacz, 2011

komunikacyjne, a także granice cmentarza⁷⁷. W sumie zachowało się tu około 250 kamiennych nagrobków sprzed 1945 roku o zróżnicowanych kształtach i dekoracjach⁷⁸. W przypadku drugiego założenia cmentarnego, położonego na terenie dawnej wsi Puszcza Solska, Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków decyzją z 2007 roku objął ochroną konserwatorską najstarszą część cmentarza parafialnego wraz z ogrodzeniem, bramą, nagrobkami, mogiłami, układami kwater i alejami⁷⁹. Na puszczańskiej nekropolii znajduje się około 120 kamiennych nagrobków sprzed 1945 roku, głównie krzyży na prostopadłościennych postumentach, ale o różnorodnej dekoracji architektonicznej i rzeźbiarskiej⁸⁰.

Pomimo prawnej ochrony cmentarzy opuszczone i zaniedbane mogiły są zajmowane przez niektórych mieszkańców, a zabytkowe nagrobki usuwane. Na problem ten już w 2008 roku zwrócił uwagę Piotr Flor w artykule poświęconym cmentarzom biłgorajskim⁸¹. Z tym zjawiskiem spotkałem się kilka lat później, odwiedzając nowsze założenie przy ul. Lubelskiej, gdzie przystąpiono do usuwania nagrobków z dawnego cmentarza obrządku wschodniego (il. 34-37). Ani na tej, ani na drugiej nekropolii, w Puszczy Solskiej, nie zauważyłem planowych działań zmierzających do ratowania i odnowy starych kamiennych nagrobków. Niestety, w Biłgoraju nie przetrwały do czasów obecnych zabytkowe obiekty drewnianej architektury cmentarnej, poza dwiema kapliczkami nagrobnymi, które stoją na puszczańskim cmentarzu⁸². Jedna z nich, domkowa, postawiona w 1904 roku na grobie Jana Małka (il. 38), chyli się ku upadkowi i jeżeli administrator cmentarza lub biłgorajscy społecznicy nie podejmą żadnych działań ratunkowych, los tej kapliczki będzie przesądzony. ■

Autor dziękuje Ewie Prusickiej-Kolcon z Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Pracownia Terenowa w Zamościu oraz Wiesławowi Komanowi z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie – Delegatura w Zamościu za pomoc w zebraniu niepublikowanych opracowań odnoszących się do badań archeologicznych i historycznych starego cmentarza w Biłgoraju.

38

the residents, and old tombstones are removed. This problem was pointed out in 2008 by Piotr Flor in his article on Biłgoraj cemeteries⁸¹. I have encountered this phenomenon few years later when visiting the newer complex in Lubelska Street, where the removal of tombstones from the old Eastern Rite cemetery had begun (fig. 34-37). I have not noticed any organised actions aimed at saving and renovating the old tombstones, neither at this necropolis, nor at the other one in Puszcza Solska. Unfortunately, no old wooden cemetery architecture has survived in Biłgoraj to present day, except for two grave chapels, which stand at the Puszcza Solska cemetery⁸². One of them, hut-shaped, erected in 1904 on the grave of Jan Małek (fig. 38), is slowly collapsing, and unless the cemetery administrator or social workers of Biłgoraj take action, there shall be no hope for this chapel. ■

The author would like to thank Ewa Prusicka-Kolcon of the National Heritage Board of Poland – Regional Branch in Zamość and Wiesław Koman of the Regional Monument Protection Office in Lublin – Zamość Chapter for their help in collecting the unpublished essays on the archaeological and historical research of the old cemetery in Biłgoraj.

Dr Krzysztof Garbacz, archeolog, od 1982 r. zatrudniony kolejno w kilku instytucjach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego: w Sandomierzu, Tarnobrzegu i Zielonej Górze, ostatnio w zielonogórskim Oddziale Terenowym Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Prowadził badania wykopaliskowe na kilkunastu stanowiskach archeologicznych, m.in. na wielokulturowej nekropoli w Grzybowie koło Staszowa. W 1999 r. obronił pracę doktorską w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Jest autorem kilkudziesięciu artykułów naukowych i popularnonaukowych, a także książek, w tym: *Opowieści o archeologii* (2007), *Osadnictwo kultury przeworskiej we wschodniej części Niecki Nidziańskiej* (2009), *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych* (2009), *Lublin 1980-81. Zapis fotograficzny* (2011), *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, t. 1-3 (2011-2013), *Zielona Góra i okolice w fotografii* (2013).

Krzysztof Garbacz, PhD, archaeologist, since 1982 he has been employed successively in several institutions related with cultural heritage protection: in Sandomierz, Tarnobrzeg and Zielona Góra, his recent employment has been at the Zielona Góra Regional Division of the National Heritage Board of Poland. He has conducted excavation research on over a dozen archaeological sites, e.g. at the multi-cultural necropolis in Grzybów near Staszów. In 1999, he received his doctoral degree at the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. He is the author of several dozen scientific and popular science articles, as well as books, including: *Opowieści o archeologii* (2007), *Osadnictwo kultury przeworskiej we wschodniej części Niecki Nidziańskiej* (2009), *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych* (2009), *Lublin 1980-81. Zapis fotograficzny* (2011), *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, vol. 1-3 (2011-2013), *Zielona Góra i okolice w fotografii* (2013).

Przypisy

- 1 J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 26-29; J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, s. 11-36, 88-91; J. Niedźwiedz, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 42-43.
- 2 J. Petera, *Przydrożne kapliczki murowane na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, mps w archiwum Oddziału Terenowego NID w Lublinie.
- 3 K. Garbacz, *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych*, Zielona Góra 2009, s. 13.
- 4 J. Petera-Górak, *Kapliczki i krzyże przydrożne*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny. Kultura ludowa*, Lublin 2001, s. 24-25.
- 5 M. Pękalski, *Przypuszczalne ślady prehistorycznych grodzisk w południowej Lubelszczyźnie*, „Z otchłani wieków” 1952, nr 1, s. 16-19.
- 6 Michał Pękalski (1896-1967) – wieloletni nauczyciel matematyki, regionalista, był nietuzinkową postacią o szerokich, humanistycznych zainteresowaniach, zafascynowany historią i kulturą ludową miejsc, w których przyszło mu żyć i pracować. Urodził się w Zaklikowie, w powiecie kraśnickim, w rodzinie murarskiej. W 1914 r. ukończył rosyjskie gimnazjum w Sandomierzu. Jako nauczyciel pracował w szkołach w kilku miejscowościach w okolicy rodzinnego Zaklikowa, najdłużej w siedmioklasowej szkole w Urzędowie (do 1944 r.), przez 17 lat sprawując funkcję jej kierownika. W 1945 r. został powołany na stanowisko inspektora szkolnego w Kraśniku, a dwa lata później objął posadę zastępcy inspektora w Biłgoraju. Z Biłgorajem związał się, mając 50 lat i temu miastu pozostał wierny do końca życia.
Michał Pękalski śledził publikacje z zakresu historii, archeologii, etnografii, zbierał informacje o dziejach miejscowości, z którymi był związany. Od początku lat 30. XX w. pisał drobne artykuły do prasy codziennej oraz do różnych zawodowych i fachowych pism (np. „Życie Szkoły”, „Z otchłani wieków”, „Wiadomości Archeologiczne”, „Tekę Zamojską”, „Pamiętnik Lubelski”). Był też kolekcjonerem znalezisk archeologicznych, archiwaliów, numizmatów, a także wytworów kultury ludowej. W dużym stopniu pochłonięło go badanie kultury ludowej regionu biłgorajskiego. Było to już wówczas, kiedy pracował

Endnotes

- 1 J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990, p. 26-29; J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, p. 11-36, 88-91; J. Niedźwiedz, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, p. 42-43.
- 2 J. Petera, *Przydrożne kapliczki murowane na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, typescript in the archive of the National Heritage Board of Poland Regional Division in Lublin.
- 3 K. Garbacz, *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych*, Zielona Góra 2009, p. 13.
- 4 J. Petera-Górak, *Kapliczki i krzyże przydrożne*, [in:] *Dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny. Kultura ludowa*, Lublin 2001, p. 24-25.
- 5 M. Pękalski, *Przypuszczalne ślady prehistorycznych grodzisk w południowej Lubelszczyźnie*, „Z otchłani wieków” 1952, no. 1, p. 16-19.
- 6 Michał Pękalski (1896-1967) – mathematics teacher for many years, expert on many regions, extraordinary character with broad, humanistic interests, fascinated with history and folk culture of the places in which he used to live and work. Born in Zaklików, Kraśnik province, in a mason's family. In 1914 he graduated from a Russian gymnasium in Sandomierz. As a teacher, he worked in schools in several towns and villages near his home town of Zaklików. His longest term was in seven-grade school in Urzędów (since 1944), where he was principal for 17 years. In 1945, he was appointed school inspector in Kraśnik, and two years later he became deputy inspector in Biłgoraj. He established ties with Biłgoraj at the age of 50, and remained faithful to the town for the rest of his life.
Michał Pękalski kept track of publications in the fields of history, archaeology, ethnography, and collected information on the history of the towns and villages with which he was connected. Since the early 1930s, he used to write short articles for everyday press and various professional and expert magazines (e.g. „Życie Szkoły”, „Z otchłani wieków”, „Wiadomości Archeologiczne”, „Tekę Zamojską”, „Pamiętnik Lubelski”). He was also a collector of archaeological finds, archive documents, vintage coins and products of folk culture. He was largely absorbed with studying the folk culture

w Biłgoraju, a zwłaszcza po przejściu na rentę (1951), a następnie na emeryturę (1957). Szeroki wachlarz zainteresowań etnograficznych M. Pękalskiego poświadczają tytuły publikacji zamieszczonych w czasopismach naukowych (np. *Biłgorajskie budownictwo drewniane, Zabytkowa chata w Korytkowie, Materiały do magii, przesądów i wróżb w Biłgorajskim, Drewniane kapliczki nagrobne w powiecie biłgorajskim*). Badaniom etnograficznym i związanym z nimi wędrownikom po wsiach biłgorajskich, w których w latach 50. i 60. XX w. żywe jeszcze były nieskażone rozwojem cywilizacyjnym tradycje w kulturze materialnej i duchowej, towarzyszyło zbieranie eksponatów muzealnych. Szczególnie interesował się miejscowym rzemiosłem, a zwłaszcza sitarstwem. M. Pękalski zdołał udokumentować poszczególne etapy produkcji sit, a także zebrać informacje o handlu, ubiorze sitarzy, zwyczajach i obrzędach, lecznictwie oraz wierzeniach. Plonem tej pracy była monografia *O sitarstwie i sitarzach biłgorajskich*, opublikowana w 1961 r. w „Pracach i Materiałach Etnograficznych”. W 1956 r. przy Włosiankarskiej Spółdzielni Pracy rozpoczął działalność Punkt Muzealny, stworzony przez M. Pękalskiego w większości z własnych archeologicznych, numizmatycznych i etnograficznych zbiorów. Jego zbiory stały się filarem powstałego w 1964 r. Muzeum Regionalnego w Biłgoraju.

Pamięć o tym zasłużonym dla miasta człowieku uczcili biłgorajanie, nazywając jedną z ulic jego imieniem, a także mieszkańcy Urzędowa, którzy w setną rocznicę urodzin regionalisty odsłoniли pamiątkową tablicę na ścianie Domu Kultury. Patrz: S. Wojciechowski, *Michał Pękalski (19 IX 1896-16 VIII 1967)*, „Rocznik Lubelski”, t. 11, 1968, s. 221-223; D. Skakuj, *Michał Pękalski, [w:] Nad Tanwią i Ładą. Przyczynki do historii i kultury Ziemi Biłgorajskiej. Biłgorajanie*, Biłgoraj 2007, s. 39-44.

- 7 S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, 1957, vol. 6, s. 349.
- 8 Badania powierzchniowe na wspomnianym wyżej obszarze AZP prowadziła Halina Wróbel z Katedry Archeologii UMCS w Lublinie (obecnie Instytut Archeologii UMCS). E. Prusicka-Kołcon, *Wyniki nadzoru archeologicznego podczas prac ziemnych związanych z budową cmentarza komunalnego i lapidarium przy ul. Lubelskiej w Biłgoraju. Etap I (teren domniemanego grodziska wczesnośredniowiecznego, stan. 2)*, Zamość 2009, s. 1, mps.
- 9 E. Prusicka-Kołcon, jw., s. 6.
- 10 Tamże, s. 5.
- 11 J. Głosik, *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973-1976*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 5, 1983, s. 230-231.
- 12 M. Kita, *Dzieje Parafii Trójcy Świętej, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Biłgoraju*, Biłgoraj 2006, s. 65.
- 13 K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 1983, s. 37-83; J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 38-44, 139-175, 178-191; S.S. Nicieja, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786-1986*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, s. 7-11.
- 14 „Gazeta Warszawska” 1792, nr 20, *Suplement*, s. 1.
- 15 K. Grodziska-Ożóg, jw., s. 83.
- 16 E. Szerszeń, *Rola cmentarzy w kulturze narodu, [w:] Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994, s. 14-15.
- 17 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, *Stary cmentarz rzym.-kat. w Biłgoraju. Ewidencja cmentarza zabytkowego*, Biłgoraj 1982,

of the Biłgoraj region. It was when he was already working in Biłgoraj, especially after he retired due to health condition (in 1951) and then due to age (1957). M. Pękalski's wide range of ethnographic interests is evidenced by the titles of articles published in scientific periodicals (e.g. *Biłgorajskie budownictwo drewniane, Zabytkowa chata w Korytkowie, Materiały do magii, przesądów i wróżb w Biłgorajskim, Drewniane kapliczki nagrobne w powiecie biłgorajskim*). During his ethnographic research and connected with it travels through the villages around Biłgoraj, which in the 1950s and 1960s still harboured old traditions in material and spiritual culture, unspoiled by the civilization progress, he also collected museum exhibits. He was particularly interested in the local hand craft, especially sieve-making. M. Pękalski managed to document each stage of manufacturing sieves, as well as gather information about trade, sieve-makers' outfits, customs and rites, medicine and beliefs. The fruit of his work was a monograph *O sitarstwie i sitarzach biłgorajskich*, published in 1961 in “Prace i Materiały Etnograficzne”. In 1956, M. Pękalski established a Museum Spot at Włosiankarska Labour Collective, mostly from his own archaeological, numismatic and ethnographic collections. His collections became the basis for the Regional Museum in Biłgoraj, established in 1964.

The people of Biłgoraj have memorialised this man and his contributions to the town by naming one of the streets after him. On the region-expert's hundredth anniversary, the people of Urzędów have unveiled a memorial plaque on the wall of the Cultural Centre. See: S. Wojciechowski, *Michał Pękalski (19 IX 1896-16 VIII 1967)*, „Rocznik Lubelski”, vol. 11, 1968, p. 221-223; D. Skakuj, *Michał Pękalski, [in:] Nad Tanwią i Ładą. Przyczynki do historii i kultury Ziemi Biłgorajskiej. Biłgorajanie*, Biłgoraj 2007, p. 39-44.

- 7 S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, section F, 1957, vol. 6, p. 349.
- 8 Surface examinations of the aforementioned AZP area were conducted by Halina Wróbel of the Archaeology Department of the UMCS in Lublin (currently Institute of Archaeology at UMCS). E. Prusicka-Kołcon, *Wyniki nadzoru archeologicznego podczas prac ziemnych związanych z budową cmentarza komunalnego i lapidarium przy ul. Lubelskiej w Biłgoraju. Etap I (teren domniemanego grodziska wczesnośredniowiecznego, stan. 2)*, Zamość 2009, p. 1, typescript.
- 9 E. Prusicka-Kołcon, op. cit., p. 6.
- 10 Ibid., p. 5.
- 11 J. Głosik, *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973-1976*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, vol. 5, 1983, p. 230-231.
- 12 M. Kita, *Dzieje Parafii Trójcy Świętej, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Biłgoraju*, Biłgoraj 2006, p. 65.
- 13 K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 1983, s. 37-83; J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, p. 38-44, 139-175, 178-191; S.S. Nicieja, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786-1986*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, p. 7-11.
- 14 „Gazeta Warszawska” 1792, no. 20, *Suplement*, p. 1.
- 15 K. Grodziska-Ożóg, op. cit., p. 83.
- 16 E. Szerszeń, *Rola cmentarzy w kulturze narodu, [in:] Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warsaw 1994, p. 14-15.

- s. 20, przypis 3, mps w WUOZ w Lublinie – Delegaturze w Zamościu.
- 18 Rzymskokatolicki cmentarz przy ulicy Lipowej w Lublinie, <http://lipowa.cmentarz.lublin.pl/historia/> [data dostępu: 13.11.2015].
- 19 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, jw., s. 4-5; A. Czacharowski, *Biłgorajskie nekropolie*, „Tanew” 2004, nr 11, s. 10-12; T. Brytan, *O starym cmentarzu i...*, „Tanew” 2000, nr 2, <http://www.bilgoraj.lbl.pl/prasa/tanew/200/cmentarz.php> [data dostępu: 21.05.2015].
- 20 M. Kubiszyn, *Śladami Żydów. Lubelszczyzna*, Lublin 2011, s. 58-59.
- 21 D. Kawałko, *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994, s. 22-25; M. Kubiszyn, jw., s. 59.
- 22 D. Kawałko, jw., s. 22.
- 23 M. Kita, jw., s. 65.
- 24 Za: J. Petera, J. Górak, R. Sokal, jw., s. 5.
- 25 *Biłgoraj, woj. zamojskie. Cmentarz rzymsko-katolicki. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zamościu*, Zamość 1982, mps, s. 6.
- 26 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, jw., s. 5-6.
- 27 Tamże, s. 5, 20, przypis 5.
- 28 Za: registry.lubgens.eu/viewpage.php?page_id=1052&par=6 [data dostępu: 24.04.2015].
- 29 D. Kawałko, jw., s. 23; *Biłgoraj, woj. zamojskie. Cmentarz...*, jw., s. 7; R. Smoter Grzeszkiewicz, *Prawosławni i unicy na Zamojszczyźnie (XIX-pocz. XX wieku) w świetle zachowanych inskrypcji na niektórych cmentarzach*, <http://scebreshinum.republika.pl/plus/prawoslawni.pdf> [data dostępu: 7.11.2015].
- 30 J. Górak, *Lapidarium cmentarne w Biłgoraju. Projekt*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, jw., s. 81, 85, il. 32; D. Kawałko, jw., s. 22.
- 31 Krzyż widoczny na rysunku bramy cmentarnej wykonanym w ramach kwerendy archiwalnej materiału inwentaryzacyjnego, przeprowadzonej przez Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej w lipcu 1969 r., dokumentacja w archiwum WUOZ w Lublinie – Delegaturze w Zamościu, nr inw. 25.
- 32 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, jw., s. 10.
- 33 Tamże, plan *Inwentaryzacja wg stanu 1 X 1982*.
- 34 Tamże, s. 11.
- 35 D. Kawałko, jw., s. 22.
- 36 D. Kawałko, *Józefowski ośrodek kamieniarski*, [w:] *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały z ogólnopolskiej sesji popularno-naukowej*, Zamość, 22-24.IX.1995, Zamość 1995; też, *Kamieniarstwo na Roztoczu – próba porównania ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim*, t. 2, Lubaczów 2001, s. 315-323.
- 37 D. Kawałko, *Kamieniarstwo na Roztoczu...*, jw., s. 317-318.
- 38 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, *Województwo lubelskie*, z. 3, Powiat biłgorajski, Warszawa 1960, s. 3.
- 39 J. Górak, *Lapidarium cmentarne...*, jw., s. 86, il. 34; D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, jw., s. 22.
- 40 *Biłgoraj, woj. zamojskie. Cmentarz...*, jw., s. 12-14.
- 41 T. Brytan, jw.
- 42 J. Jastrzębski, *Sitarstwo biłgorajskie*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 18, cz. 1, 1961, s. 147-151; *Przewodnik krajoznawczy po Biłgoraju z propozycjami ścieżek dydaktycznych*, Biłgoraj [b.d.], s. 279-282.
- 43 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, jw., s. 7; D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, jw., s. 22.
- 44 J. Górak, *Lapidarium cmentarne...*, jw., s. 81.
- 17 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, *Stary cmentarz rzym.-kat. w Biłgoraju. Ewidencja cmentarza zabytkowego*, Biłgoraj 1982, p. 20, note 3, typescript at the Regional Monuments Protection Office in Lublin – Zamość Chapter.
- 18 *Rzymskokatolicki cmentarz przy ulicy Lipowej w Lublinie*, <http://lipowa.cmentarz.lublin.pl/historia/> [access date: 13.11.2015].
- 19 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, op. cit., p. 4-5; A. Czacharowski, *Biłgorajskie nekropolie*, „Tanew” 2004, no. 11, p. 10-12; T. Brytan, *O starym cmentarzu i...*, „Tanew” 2000, no. 2, <http://www.bilgoraj.lbl.pl/prasa/tanew/200/cmentarz.php> [access date: 21.05.2015].
- 20 M. Kubiszyn, *Śladami Żydów. Lubelszczyzna*, Lublin 2011, p. 58-59.
- 21 D. Kawałko, *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994, p. 22-25; M. Kubiszyn, op. cit., p. 59.
- 22 D. Kawałko, op. cit., p. 22.
- 23 M. Kita, op. cit., p. 65.
- 24 After: J. Petera, J. Górak, R. Sokal, op. cit., p. 5.
- 25 *Biłgoraj, woj. zamojskie. Cmentarz rzymsko-katolicki. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zamościu*, Zamość 1982, typescript, p. 6.
- 26 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, op. cit., p. 5-6.
- 27 *Ibid.*, p. 5.
- 28 After: registry.lubgens.eu/viewpage.php?page_id=1052&par=6 [access date: 24.04.2015].
- 29 D. Kawałko, op. cit., p. 23; *Biłgoraj, woj. zamojskie. Cmentarz...*, op. cit., p. 7; R. Smoter Grzeszkiewicz, *Prawosławni i unicy na Zamojszczyźnie (XIX-pocz. XX wieku) w świetle zachowanych inskrypcji na niektórych cmentarzach*, <http://scebreshinum.republika.pl/plus/prawoslawni.pdf> [access date: 7.11.2015].
- 30 J. Górak, *Lapidarium cmentarne w Biłgoraju. Projekt*, [in:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, op. cit., p. 81, 85, fig. 32; D. Kawałko, op. cit., p. 22.
- 31 The cross seen at the drawing of the cemetery gate made in the process of archive research of the inventory material, conducted by the History of Architecture and Monument Conservation Institute of the Krakow University of Technology in July 1969, documentation at the Regional Monuments Protection Office archive in Lublin – Zamość Chapter, inv. no. 25.
- 32 J. Petera, J. Górak, R. Sokal, op. cit., p. 10.
- 33 *Ibid.*, scheme *Inwentaryzacja wg stanu 1 X 1982* (Inventory as of 1.10.1982).
- 34 *Ibid.*, p. 11.
- 35 D. Kawałko, op. cit., p. 22.
- 36 D. Kawałko, *Józefowski ośrodek kamieniarski*, [in:] *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały z ogólnopolskiej sesji popularno-naukowej*, Zamość, 22-24.IX.1995, Zamość 1995; by the same author, *Kamieniarstwo na Roztoczu – próba porównania ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego*, [in:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim*, vol. 2, Lubaczów 2001, p. 315-323.
- 37 D. Kawałko, *Kamieniarstwo na Roztoczu...*, op. cit., p. 317-318.
- 38 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, vol. 8, *Województwo lubelskie*, l. 3, Powiat biłgorajski, Warsaw 1960, p. 3.
- 39 J. Górak, *Lapidarium cmentarne...*, op. cit., p. 86, fig. 34; D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, op. cit., p. 22.
- 40 *Biłgoraj, woj. zamojskie. Cmentarz...*, op. cit., p. 12-14.
- 41 T. Brytan, op. cit.
- 42 J. Jastrzębski, *Sitarstwo biłgorajskie*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, vol. 18, p. 1, 1961, p. 147-151; *Przewodnik krajoznawczy po Biłgoraju z propozycjami ścieżek dydaktycznych*, Biłgoraj [no date], p. 279-282.

- 45 Tamże, s. 81.
- 46 Tamże, s. 81, 82.
- 47 Tamże, s. 82.
- 48 Tamże, s. 82-84, ryc. 1. Dokładny plan urządzenia lapidarium z załączonym wstępnym projektem rysunkowym i fotografiami biłgorajskich nagrobków oraz obiektów proponowanych do translokacji z innych miejscowości został przygotowany w Zamościu w 1987 r.: *Lapidarium rzeźby sepulkralnej w Biłgoraju. Założenia programowe* (prawdopodobnie autorstwa Jana Góranka).
- 49 O znaczeniu pojęcia „lapidarium”, o powstawaniu tego typu obiektów, między innymi w Polsce, i o ustawie o cmentarzach i chowaniu zmarłych mającej wpływ na zarządzanie lapidariów: M. Paździor, *Lapidaria. Pojęcie – historia*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, jw., s. 49-58. Opracowane zostały również wytyczne obejmujące działania związane z zakładaniem lapidariów, inwentaryzacją i przenoszeniem elementów nagrobnych oraz ich odpowiednim zabezpieczeniem: E. Baniukiewicz, *Ogólne wytyczne dotyczące zarządzania lapidariów w Polsce*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, jw., s. 59-61; J. Jagielski, *Lapidaria na cmentarzach żydowskich*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, jw., s. 62-63.
- 50 T. Rudkowski, *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, „Ochrona Zabytków” 2004, nr 1/2, s. 110.
- 51 Tamże, s. 111.
- 52 T. Rudkowski, *Lapidaria cmentarne. Rozwiązanie optymalne czy ostateczność*, [w:] *Ochrona zabytkowych cmentarzy. Materiały zjazdowe. IV Zjazd Konserwatorski – Halin [25 maja 1984]*, [b.m., b.r.], s. 57-58.
- 53 Tamże, s. 53-56.
- 54 M. Witek, W. Witek, *Lapidaria – symbole (znaki, ślady) pamięci*, http://www.bdz.szczecin.pl/images/stories/publikacje/Publikacje_2009_-_Lapidaria_-_symbole_znaki_lady_pamici.pdf [data dostępu: 17.11.2015].
- 55 A. Rydzewska, „*Sacrum*” w krajobrazie otwartym i miejskim – funkcje i zagrożenia, [w:] *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O „sacrum”, symbolice, kompozycji i przemijaniu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 22, 2013, s. 105-112.
- 56 Dotychczas ukazało się pięć tomów pod wspólnym tytułem *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2012-2016, obejmujących wszystkie znane cmentarze zabytkowe z powiatu zielonogórskiego i część z powiatu krośnieńskiego.
- 57 R.R. Kufel, *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, t. 1, Powiat zielonogórski. Gminy Babimost i Bojadła, Zielona Góra 2012, s. 7.
- 58 Tamże, s. 7-9.
- 59 *Winnny żyć nie umierać...* [rozmowa Wiesława Darkiewicza z dr. Tadeuszem Rudkowskim], „Spotkania z Zabytkami” 1987, nr 5, s. 7-10.
- 60 W. Zin, *Rozważania o cmentarzach*, „Spotkania z Zabytkami” 1987, nr 5, s. 13.
- 61 R.R. Kufel, jw., s. 9.
- 62 D. Skakuj, *Lapidarium kiedyś*, „Tanew” 2009, nr 2, s. 16.
- 63 mp, *Groby w pokrzywach*, „Tygodnik Zamojski” z 11 kwietnia 2007, <http://www.tygodnikzamojski.pl/artykul/4516/> [data dostępu: 30.01.2015]; B. Nowak, *Biłgoraj: Burmistrz obiecuje remont starego cmentarza*, „Dziennik Wschodni” z 18 marca 2009, <http://www.dziennikwschodni.pl/zamosc/n,1000088489,biłgoraj-burmistrz-obecuje-remont-starego-cmentarza.html> [data dostępu: 19.05.2015].
- 64 J. Wyrostek, *Nowy stary cmentarz*, „Tanew” 2008, nr 2, s. 6.
- 43 J. Petera, J. Górank, R. Sokal, op. cit., p. 7; D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, op. cit., p. 22.
- 44 J. Górank, *Lapidarium cmentarne...*, op. cit., p. 81.
- 45 Ibid., p. 81.
- 46 Ibid., p. 81, 82.
- 47 Ibid., p. 82.
- 48 Ibid., p. 82-84; Fig. 1. A detailed plan of arranging the lapidarium with attached initial design drawing and photographs of the Biłgoraj tombstones and the structures proposed for translocation from other towns/villages was developed in Zamość in 1987: *Lapidarium rzeźby sepulkralnej w Biłgoraju. Założenia programowe* (presumably by Jan Górank).
- 49 On the meaning of the term ‘lapidarium’, on the development of this type of objects, also in Poland, and on the act on cemeteries and burial of the dead which influenced the establishment of lapidaria: M. Paździor, *Lapidaria. Pojęcie – historia*, [in:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, op. cit., p. 49-58. Guidelines regarding the activities connected with establishing lapidaria, taking inventories and transporting tomb decoration elements as well as their proper securing: E. Baniukiewicz, *Ogólne wytyczne dotyczące zarządzania lapidariów w Polsce*, [in:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, op. cit., p. 59-61; J. Jagielski, *Lapidaria na cmentarzach żydowskich*, [in:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały...*, op. cit., p. 62-63.
- 50 T. Rudkowski, *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, „Ochrona Zabytków” 2004, no. 1/2, p. 110.
- 51 Ibid., p. 111.
- 52 T. Rudkowski, *Lapidaria cmentarne. Rozwiązanie optymalne czy ostateczność*, [in:] *Ochrona zabytkowych cmentarzy. Materiały zjazdowe. IV Zjazd Konserwatorski – Halin [25 May 1984]*, [no month, no year], p. 57-58.
- 53 Ibid., p. 53-56.
- 54 M. Witek, W. Witek, *Lapidaria – symbole (znaki, ślady) pamięci*, http://www.bdz.szczecin.pl/images/stories/publikacje/Publikacje_2009_-_Lapidaria_-_symbole_znaki_lady_pamici.pdf [access date: 17.11.2015].
- 55 A. Rydzewska, „*Sacrum*” w krajobrazie otwartym i miejskim – funkcje i zagrożenia, [in:] *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O „sacrum”, symbolice, kompozycji i przemijaniu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, no. 22, 2013, p. 105-112.
- 56 So far, five volumes have been issued under common title *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2012-2016, encompassing all the known old cemeteries in the Zielona Góra province and some from the Krosno province.
- 57 R.R. Kufel, *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, vol. 1, Powiat zielonogórski. Gminy Babimost i Bojadła, Zielona Góra 2012, p. 7.
- 58 Ibid., p. 7-9.
- 59 *Winnny żyć nie umierać...* [Wiesław Darkiewicz’s interview with Tadeusz Rudkowski, PhD], „Spotkania z Zabytkami” 1987, no. 5, p. 7-10.
- 60 W. Zin, *Rozważania o cmentarzach*, „Spotkania z Zabytkami” 1987, no. 5, p. 13.
- 61 R.R. Kufel, op. cit., p. 9.
- 62 D. Skakuj, *Lapidarium kiedyś*, „Tanew” 2009, no. 2, p. 16.
- 63 Typescript, *Groby w pokrzywach*, „Tygodnik Zamojski” of 11 April 2007, <http://www.tygodnikzamojski.pl/artykul/4516/> [access date: 30.01.2015]; B. Nowak, *Biłgoraj: Burmistrz obiecuje remont starego cmentarza*, „Dziennik Wschodni” of 18 March 2009, <http://www.dziennikwschodni.pl/zamosc/n,1000088489,biłgoraj-burmistrz-obecuje-remont-starego-cmentarza.html> [access date: 19.05.2015].

- 65 J. Jamiołkowska, *Cmentarz lapidarium przy ul. Lubelskiej w Biłgoraju*, http://umbilgoraj.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/cmentarz_opis.pdf [data dostępu 19.05.2015].
- 66 M. Kita, *Cmentarz „lapidarium” dawnym parafialnym cmentarzem parafii rzymsko-katolickiej*, <http://www.wnpbilgoraj.zamojskolubaczowska.pl/index.php?id=artykul&lp=15> [data dostępu: 30.01.2015].
- 67 *Ku końcowi zmierza kolejny etap urzędowania „lapidarium”*, <http://bilgoraj.com.pl/ku-koncowi-zmierza-kolejny-etap-urzadzania-lapidarium,,4,11,11,1,14147,n.html>; *Inwestycja za pół mln zł zakończona*, <http://www.bilgorajska.pl/aktualnosc,10874,0,0,0>, *Inwestycja-za-pol-mln-zl-zakonczona.html* [data dostępu: 9.11.2015].
- 68 *Alfabetyczny spis zmarłych kapłanów w Greckokatolickiej Diecezji Chełmskiej 1811-1871*, <http://unici.pl/content/view/146/0/> [data dostępu: 20.05.2015].
- 69 R. Smoter Grzeszkiewicz, jw., s. 5.
- 70 M. Kubiszyn, jw., s. 58-59.
- 71 K. Bubiłek, M. Sawczuk, M. Zawiślak, *Odnowa i pamięć*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2009, nr 4, s. 119-124.
- 72 J. Kawałko, *Kwesta 2015. Razem odnawiamy zamojską nekropolię*, <http://kwesta.zam.pl/> [data dostępu: 18.11.2015].
- 73 *Hrubieszów: Dziesiąta kwesta na cmentarzu*, <http://ias24.eu/aktualnosc,hrubieszow-dziesiata-kwesta-na-cmentarzu,11928.html> [data dostępu: 18.11.2015].
- 74 *Podsumowanie kwesty*, http://www.zwierzyniec.info.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1261:podsumowanie-kwesty&catid=41:aktualnoci&Itemid=71 [data dostępu: 18.11.2015].
- 75 *Ocalmy zabytkowe nagrobki na cmentarzu w Górecku Kościelnym*, http://www.gorecko.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=163&Itemid=159 [data dostępu: 18.11.2015].
- 76 R. Sokal, *O odnowę zabytkowych nagrobków*, „Tanew” 2008, nr 2, s. 16-17; *Cmentarz unicko-prawosławny w Chmielku*, „Tanew” 2008, nr 2, s. 26; „Goniec Łukowej” 2014, nr 103, s. 1, 25, 26; *Kolejny rekord na kwescie w Łukowej. Zbierano na renowację zabytkowych nagrobków*, <http://bilgoraj.com.pl/kolejny-rekord-na-kwescie-w-lukowej-zbierano-na-renowacje-zabytkowych-nagrobkow,,3,11,11,1,14582,n.html> [data dostępu: 5.11.2015].
- 77 *Decyzja WKZ w Zamościu z 10 marca 1986 r.*, nr rejestru A/331.
- 78 D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, jw., s. 23-24.
- 79 *Decyzja LWKZ w Lublinie z 31 maja 2007 r.*, nr rejestru A/734; M. Gałęcka, R. Sarzyńska-Janczak, A. Skrzypek, *Zabytki objęte ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego w 2007 r.*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, t. 10, Lublin 2008, s. 174-175.
- 80 D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, jw., s. 24-25.
- 81 P. Flor, *Pomiędzy sacrum a profanum...*, „Tanew” 2008, nr 2, s. 24-25.
- 82 K. Garbacz, jw., s. 31-41.
- 64 J. Wyrostek, *Nowy stary cmentarz*, „Tanew” 2008, no. 2, p. 6.
- 65 J. Jamiołkowska, *Cmentarz lapidarium przy ul. Lubelskiej w Biłgoraju*, http://umbilgoraj.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/cmentarz_opis.pdf [access date: 19.05.2015].
- 66 M. Kita, *Cmentarz „lapidarium” dawnym parafialnym cmentarzem parafii rzymsko-katolickiej*, <http://www.wnpbilgoraj.zamojskolubaczowska.pl/index.php?id=artykul&lp=15> [access date: 30.01.2015].
- 67 *Ku końcowi zmierza kolejny etap urzędowania „lapidarium”*, <http://bilgoraj.com.pl/ku-koncowi-zmierza-kolejny-etap-urzadzania-lapidarium,,4,11,11,1,14147,n.html>; *Inwestycja za pół mln zł zakończona*, <http://www.bilgorajska.pl/aktualnosc,10874,0,0,0>, *Inwestycja-za-pol-mln-zl-zakonczona.html* [access date: 9.11.2015].
- 68 *Alfabetyczny spis zmarłych kapłanów w Greckokatolickiej Diecezji Chełmskiej 1811-1871*, <http://unici.pl/content/view/146/0/> [access date: 20.05.2015].
- 69 R. Smoter Grzeszkiewicz, op. cit., p. 5.
- 70 M. Kubiszyn, op. cit., p. 58-59.
- 71 K. Bubiłek, M. Sawczuk, M. Zawiślak, *Odnowa i pamięć*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2009, no. 4, p. 119-124.
- 72 J. Kawałko, *Kwesta 2015. Razem odnawiamy zamojską nekropolię*, <http://kwesta.zam.pl/> [access date: 18.11.2015].
- 73 *Hrubieszów: Dziesiąta kwesta na cmentarzu*, <http://ias24.eu/aktualnosc,hrubieszow-dziesiata-kwesta-na-cmentarzu,11928.html> [access date: 18.11.2015].
- 74 *Podsumowanie kwesty*, http://www.zwierzyniec.info.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1261:podsumowanie-kwesty&catid=41:aktualnoci&Itemid=71 [access date: 18.11.2015].
- 75 *Ocalmy zabytkowe nagrobki na cmentarzu w Górecku Kościelnym*, http://www.gorecko.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=163&Itemid=159 [access date: 18.11.2015].
- 76 R. Sokal, *O odnowę zabytkowych nagrobków*, „Tanew” 2008, no. 2, s. 16-17; *Cmentarz unicko-prawosławny w Chmielku*, „Tanew” 2008, no. 2, p. 26; „Goniec Łukowej” 2014, no. 103, p. 1, 25, 26; *Kolejny rekord na kwescie w Łukowej. Zbierano na renowację zabytkowych nagrobków*, <http://bilgoraj.com.pl/kolejny-rekord-na-kwescie-w-lukowej-zbierano-na-renowacje-zabytkowych-nagrobkow,,3,11,11,1,14582,n.html> [access date: 5.11.2015].
- 77 *Decision of the Regional Monument Inspector Zamość of 10 March 1986 r.*, number of entry A/331.
- 78 D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, op. cit., p. 23-24.
- 79 *Decision of the Regional Monument Inspector in Lublin of 31 May 2007 r.*, number of entry A/734; M. Gałęcka, R. Sarzyńska-Janczak, A. Skrzypek, *Zabytki objęte ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego w 2007 r.*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, vol. 10, Lublin 2008, p. 174-175.
- 80 D. Kawałko, *Cmentarze województwa...*, op. cit., p. 24-25.
- 81 P. Flor, *Pomiędzy sacrum a profanum...*, „Tanew” 2008, no. 2, p. 24-25.
- 82 K. Garbacz, op. cit., p. 31-41.

Bibliografia / Bibliography

Baniukiewicz E., *Ogólne wytyczne dotyczące urzędowania lapidariów w Polsce*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994.

Biłgoraj, woj. zamojskie. *Cmentarz rzymsko-katolicki. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zamościu*, Szponar J. (oprac.), Zamość 1982, mps.

- Brytan T., *O starym cmentarzu i...*, „Tanew” 2000, nr 2, <http://www.bilgoraj.lbl.pl/prasa/tanew/200/cmentarz.php> [data dostępu: 21.05.2015].
- Bubiłek K., Sawczuk M., Zawiślak M., *Odnowa i pamięć*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2009, nr 4.
- Cmentarz unicko-prawosławny w Chmielku, „Tanew” 2008, nr 2.
- Czacharowski A., *Biłgorajskie nekropolie*, „Tanew” 2004, nr 11.
- Flor P., *Pomiędzy sacrum a profanum...*, „Tanew” 2008, nr 2.
- Galecka M., Sarzyńska-Janczak R., Skrzypek A., *Zabytki objęte ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości województwa lubelskiego w 2007 r.*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, t. 10, Lublin 2008.
- Garbacz K., *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych*, Zielona Góra 2009.
- Głosik J., *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973-1976*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 5, 1983.
- Górak J., *Lapidarium cmentarne w Biłgoraju. Projekt*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994.
- Górak J., *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- Grodziska-Ożóg K., *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 1983.
- Hrubieszów: *Dziesiąta kwesta na cmentarzu*, <http://ias24.eu/aktualnosci/hrubieszow-dziesiata-kwesta-na-cmentarzu,11928.html> [data dostępu: 18.11.2015].
- Jagielski J., *Lapidaria na cmentarzach żydowskich*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994.
- Jamiołkowska J., *Cmentarz lapidarium przy ul. Lubelskiej w Biłgoraju*, http://umbilgoraj.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/cmentarz_opis.pdf [data dostępu 19.05.2015].
- Jastrzębski J., *Sitarstwo biłgorajskie*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 18, cz. 1, 1961.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, *Województwo lubelskie*, z. 3, *Powiat biłgorajski*, Brykowski R., Winiarz Z. (red.), Warszawa 1960.
- Kawałko D., *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994.
- Kawałko D., *Józefowski ośrodek kamieniarski*, [w:] *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały z ogólnopolskiej sesji popularno-naukowej*, Zamość, 22-24.IX.1995, Zamość 1995.
- Kawałko D., *Kamieniarstwo na Roztoczu – próba porównania ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego*, [w:] Jarosz A., Michałowski A. (red.), *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim*, t. 2, Lubaczów 2001.
- Kawałko J., *Kwesta 2015. Razem odnawiamy zamojską nekropolię*, <http://kwesta.zam.pl/> [data dostępu: 18.11.2015].
- Kita M., *Dzieje Parafii Trójcy Świętej, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Biłgoraju*, Biłgoraj 2006.
- Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- Kolejny rekord na kweście w Łukowej. Zbierano na renowację zabytkowych nagrobków*, <http://bilgoraj.com.pl/kolejny-rekord-na-kwescie-w-lukowej-zbierano-na-renowacje-zabytkowych-na-grobkow,3,11,11,1,14582,n.html> [data dostępu: 5.11.2015].
- Kubiszyn M., *Śladami Żydów. Lubelszczyzna*, Lublin 2011.
- Kufel R.R., *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, t. 1-5, Zielona Góra 2012-2016.
- Markiewicz J., Szczygieł R., Śladkowski W., *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985.
- mp, *Groby w pokrzywach*, „Tygodnik Zamojski” z 11 kwietnia 2007, <http://www.tygodnikzamojski.pl/artykul/4516/> [data dostępu: 30.01.2015].
- Nicieja S.S., *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786-1986*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988.
- Niedźwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003.
- Nosek S., *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, 1957, vol. 6.
- Nowak B., *Biłgoraj: Burmistrz obiecuje remont starego cmentarza*, „Dziennik Wschodni” z 18 marca 2009, <http://www.dziennikwschodni.pl/zamosc/n,1000088489,bilgoraj-burmistrz-obiecuje-remont-starego-cmentarza.html> [data dostępu: 19.05.2015].
- Ocalmy zabytkowe nagrobki na cmentarzu w Górecku Kościelnym*, http://www.gorecko.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=163&Itemid=159 [data dostępu: 18.11.2015].
- Paździor M., *Lapidaria. Pojęcie – historia*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994.
- Petera J., *Przydrożne kapliczki murowane na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, mps w archiwum Oddziału Terenowego NID w Lublinie.
- Petera-Górak J., *Kapliczki i krzyże przydrożne*, [w:] Gauda A. (red.), *Dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny. Kultura ludowa*, Lublin 2001.

- Petera J., Górak J., Sokal R., *Stary cmentarz rzym.-kat. w Biłgoraju. Ewidencja cmentarza zabytkowego*, Biłgoraj 1982, mps w WUOZ w Lublinie – Delegaturze w Zamościu.
- Pękalski M., *Przypuszczalne ślady prehistorycznych grodzisk w południowej Lubelszczyźnie*, „Z otchłani wieków” 1952, nr 1.
- Podsumowanie kwesty, http://www.zwierzyniec.info.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1261:podsumowaniekwesty&catid=41:aktualnoci&Itemid=71 [data dostępu: 18.11.2015].
- Prusicka-Kołcon E., *Wyniki nadzoru archeologicznego podczas prac ziemnych związanych z budową cmentarza komunalnego i lapidarium przy ul. Lubelskiej w Biłgoraju. Etap I (teren domniemanego grodziska wczesnośredniowiecznego, stan. 2)*, Zamość 2009, mps.
- Przewodnik krajoznawczy po Biłgoraju z propozycjami ścieżek dydaktycznych, Kurzyna M. (red.), Biłgoraj [b.d.].
- Rudkowski T., *Lapidaria cmentarne. Rozwiązanie optymalne czy ostateczność*, [w:] *Ochrona zabytkowych cmentarzy. Materiały zjazdowe. IV Zjazd Konserwatorski – Halin* [25 maja 1984], [b.m., b.r.].
- Rudkowski T., *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, „Ochrona Zabytków” 2004, nr 1/2.
- Rydzewska A., *„Sacrum” w krajobrazie otwartym i miejskim – funkcje i zagrożenia*, [w:] *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O „sacrum”, symbolice, kompozycji i przemijaniu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 22, 2013.
- Rzymskokatolicki cmentarz przy ulicy Lipowej w Lublinie, <http://lipowa.cmentarz.lublin.pl/historia/> [data dostępu: 13.11.2015].
- Skakuj D., *Lapidarium kiedyś*, „Tanew” 2009, nr 2.
- Skakuj D., *Michał Pękalski*, [w:] *Nad Tanwią i Ładą. Przyczyunki do historii i kultury Ziemi Biłgorajskiej*. Biłgorajanie, Biłgoraj 2007.
- Sokal R., *O odnowę zabytkowych nagrobków*, „Tanew” 2008, nr 2.
- Smoter Grzeszkiewicz R., *Prawosławni i unicy na Zamojszczyźnie (XIX-pocz. XX wieku) w świetle zachowanych inskrypcji na niektórych cmentarzach*, <http://scebreshinum.republika.pl/plus/prawoslawni.pdf> [data dostępu: 7.11.2015].
- Szerszeń E., *Rola cmentarzy w kulturze narodu*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych. Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, Warszawa 1994.
- Winny żyć nie umierać... [rozmowa Wiesława Darkiewicza z dr. Tadeuszem Rudkowskim], „Spotkania z Zabytkami” 1987, nr 5.
- Witek M., Witek W., *Lapidaria – symbole (znaki, ślady) pamięci*, http://www.bdz.szczecin.pl/images/stories/publikacje/publikacje_2009_-_Lapidaria_-_symbole_znaki_lady_pamici.pdf [data dostępu: 17.11.2015].
- Wojciechowski S., *Michał Pękalski (19 IX 1896-16 VIII 1967)*, „Rocznik Lubelski”, t. 11, 1968.
- Wyrostek J., *Nowy stary cmentarz*, „Tanew” 2008, nr 2.
- Zin W., *Rozważania o cmentarzach*, „Spotkania z Zabytkami” 1987, nr 5.